

# MEHRİBAN SULTAN

1922

il

Həftəlik, ədəbi, ictimai, bəzən türkcə nəşr olunan

تاریخ

# Jeni yol.

یٰنِی یول

No 1

bynə kljmalərək

600.000 manat

200.000 manat

نومرو 1

İdarənin jəri:

Zavedensk: 12.

Telefon 26 3 42.

T Ə B R İ Q.

edirik hamam mu-  
dyst joldaşları qı jeni  
qı alifbasını" imdi mejdə-  
kojyblar.

Fəhriq edirik musulman  
ləvənə camii əfradını, qı  
arq alifbasını" tə-  
durlər.

kdis edirik qəcmilərdə  
əlifba müəhidlərinin  
yhlarını, - hamam mu-  
dlərin, qı onlar vaktində

pdioqı toxmdan qəqəron  
jəmi jeni türq alifbası"  
qı bynə vucydına imdi  
iftixar edirik.

Jeni əlifba səhbəti kədim  
Həc qəs qumam etmə-  
by "bid'əti" ortalığa  
z bir nəgə nəfər əziz  
ləriq. Adları bəzən

icun əziz olan hakiki muarif  
xadimləri Mirza Fətəli Axyn-  
doldan, Mirza Məqum Xan  
Muxiriddolədan dytyh hədd-  
siz hesabsız bynlar qibi  
bir çox alim və mütəxəssis-  
lər ərəb hurufatının qətinli-  
qini nəzərə alyb by hurufat-  
ın latın hərflərinə əvəz  
edilməsi jolynda çox çox də-  
lilli və subytily əsərlər kojy-  
lar. Ləqin səhifələrimizin  
qicq və dar olması artıq  
təfsilatə bizə jol vərmir.  
Bynların sözlərinin bütün  
ryhi by dur, qı ərəb hərflə-  
rinin vucydıla islam millət-  
lərinin muarifə tərəkkisinə  
uraid ola bilməz, və ola  
bilməz. Mirza Məqum Xan  
qitablarını birində dəjir:

Əqər qəturəq uə jüz milyon-  
dan ibarət olan musulman  
aləminin və jeddi-səqqiz mil-  
jondan ibarət erməni və j  
nan məbhyatını qəturəq qı  
erməni və jynan məbhyatı  
bütün musulmanların məbhy-  
atından bir nəgə kat juqsəq  
dur. Bynada səbəb ancaq  
ərəb hurufatının qətinliqi  
dur.

Səqsiz və tərdidsiz by  
by jola kədam kojyryk,  
hamam kədamimiz bəzən  
millət namına dur.

Bizi by jola vadar ed-  
kəlbimiz və vucdanımız dur.  
Nəgə qı atalar balığı syja  
atanda o umid ilə atırdılar  
qı "bəlx bilməz xəlx bi-  
lər," bizim də kəlbimizin iç

**MİLLİ MƏTBUAT**  
**TARİXİNDƏ "YENİ YOL"**  
**QƏZETİ**



76  
89

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ  
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

MEHRİBAN SULTAN

856611

# MİLLİ MƏTBUAT TARİXİNDƏ “YENİ YOL” QƏZETİ

*Metodik vəsait*

Azərbaycan Respublikası Təhsil  
Nazirliyinin 22 iyul 2015-ci il  
tarixli 816 sayılı əmri ilə metodik  
vəsait kimi təsdiq edilmişdir.

M.S.Ordubadi a.ö.  
Naxçıvan Muxtar Res.  
KİTABXANA SI

«Elm və təhsil»  
Bakı-2015



**Elmi redaktoru:** **İsa Həbibbəyli**  
*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının  
vitse-prezidenti, akademik*

**Rəyçilər:** **Hüseyn Həşimli**  
*Azərbaycan Respublikasının əməkdar elm  
xadimi, filologiya elmləri doktoru*

**İman Cəfərov**  
*Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar  
müəllimi, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə  
doktoru, dosent*

*Metodik vəsait "Yeni yol" qəzetinin (1922-1939) nəşri tarixi, başlıca ideya və məramından, milli mətbuatın, mədəniyyət və maarifin inkişafındakı rolundan bəhs edir. Kitabda görkəmli ziyalıların, məşhur yazıçı-publisistlərin "Yeni yol"da dərc olunmuş əsərləri, Azərbaycan bədii publisistikasına aid, bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayan çoxsaylı materiallar ilk dəfə araşdırılıb təhlil olunmuşdur.*

*Metodik vəsait ali məktəblərin jurnalistika ixtisası üzrə təhsil alan tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kitabdan mətbuat tarixini, publisistikanın inkişaf yolunu araşdıran tədqiqatçılar da yararlanə bilərlər.*

**ISBN 978-9952-8176-6-9**

**© Mehriban Sultanova, 2015**



## GİRİŞ

**A**zərbaycan milli mətbuatı 140 illik zəngin bir tarixə malikdir. Doğrudur, 1832-ci ilin yanvarından etibarən P.S.Sankovskinin redaktorluğu ilə "Tiflis əxbarı" qəzetinin Azərbaycan dilində də nömrələri çıxmış, özü də təkcə Zaqafqaziyada deyil, İranda və Türkiyədə də oxunmuşdur. Lakin Azərbaycan milli mətbuatının əsası 1875-ci il 22 iyul tarixdə "Əkinçi" qəzetinin nəşrə başlaması ilə, böyük maarifçi, nəşir Həsən bəy Zərdabi tərəfindən qoyulmuşdur. 1877-ci ilə qədər cəmi 56 sayı çıxan "Əkinçi" qəzeti milli mədəniyyət və mətbuat tarixində misilsiz rol oynamışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycan milli mətbuatının 125 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı verdiyi fərmanda mətbuatın xalqın milli mədəniyyətinin inkişafında oynadığı əvəzsiz mütərəqqi rola yüksək qiymət vermişdir: "Milli demokratik mətbuatın "Əkinçi" qəzeti tərəfindən bəyan edilmiş başlıca prinsipləri – maarifləşmə, müasirləşmə, məfkurə saflığı, ümumi məqsədlərin təbliği, bəşəri dəyərlərin milli ənənələrlə üzvi vəhdəti, ədəbi dilin danışiq dilinə yaxınlaşdırılması, hadisələrin obyektiv işıqlandırılması Azərbaycan demokratik mətbuatının gələcək inkişafı üçün təməl daşları rolunu oynadı" (12).

Bugünkü müstəqil, demokratik Azərbaycan mətbuatının sələfi sayılan "Azərbaycan milli mətbuatı ölkəmizdə milli azadlıq ideyalarının, milli şüurun, mədəniyyətin, maarifçiliyin inkişafında mühüm rol oynamışdır" (14).

"Əkinçi", eləcə də müxtəlif illərdə nəşr olunan "Ziya", "Ziyayi-Qafqaziyyə", "Kəşkül", eləcə də XX yüzillikdə çıxan onlarla qəzet və jurnal mətbuat tariximizin şanlı səhifələridir. Bu



mətbuat orqanları Azərbaycan xalqının tarixini, ədəbiyyatını, maarif və mədəniyyətini demokratik mövqedən işıqlandırmış və təbliğ etmişlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan Milli Mətbuatının 140 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" 2 iyun 2015-ci il tarixli sərəncamında milli mətbuatın xalqın ictimai-siyasi həyatındakı rolu dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır: "XIX əsrin ortalarında ölkəmizdə gedən siyasi, iqtisadi və mədəni proseslər maarifçilik hərəkatının inkişafına, ictimai fikrin yeni ifadə vasitəsi olan mətbuatın meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. 1875-ci il iyulun 22-də görkəmli ziyalı, publisist, təbiətşünas alim Həsən bəy Zərdabi tərəfindən Azərbaycan dilində nəşr olunmağa başlamış "Əkinçi" qəzeti milli mətbuatımızın ilk nümunəsi kimi öz adını tarixə yazmışdır. Qəzet dövrün qabaqcıl ideyalarını təbliğ etmiş, insanları dini mövhumata və cəhalətə qarşı mübarizəyə çağırmış, ictimai-siyasi və bədii düşüncənin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. "Əkinçi"nin bəyan etdiyi prinsipləri rəhbər tutan və onun ənənələrini davam etdirən Azərbaycan mətbuatı sonrakı illərdə dövrün mütərəqqi fikirlərini əks etdirmiş, cəmiyyəti düşündürən məsələləri ictimai müzakirəyə çıxarmış, milli mənəvi dəyərlərin təbliğində, insanların maariflənməsi və milli şüurun formalaşmasında, xalqımızın müstəqillik arzularının gerçəkləşməsində mühüm rol oynamışdır" (17).

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, mətbuat tariximizin müxtəlif mərhələlərinin, jurnalistikanın tarixi köklərinin öyrənilib müasir elmi-ədəbi ictimaiyyətə çatdırılması, ayrı-ayrı mətbu nəşrlərin müasir mətbuatımızın inkişafındakı rolunun müəyyənləşdirilməsi son dərəcə zəruri və aktualdır.

Milli mətbuatın formalaşması və inkişafı, görkəmli jurnalistlərin fəaliyyətləri, ayrı-ayrı mətbu orqanlar haqqında çoxsaylı elmi nəşrlər sanballı tədqiqat əsərləri kimi mətbuat tariximizin müxtəlif dövrlərinin tədqiqinə və təbliğinə xidmət edir. Milli mətbuatın nadir incilərindən biri – latın qrafikası ilə



çıxan ilk türk qəzeti "Yeni yol"un nəşri tarixinin öyrənilib üzə çıxarılması və elmi-ədəbi ictimaiyyətə çatdırılması da bu cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1922-1939-cu illərdə latın əlifbası ilə nəşr olunan "Yeni yol" qəzetinin XX yüzilliyin 20-30-cu illərində Azərbaycanda aparılan əlifba islahatının uğurla həyata keçirilməsində, zorla sovetləşmə dövründə xalqın savadlanmasında, maariflənməsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. "Yeni yol"da dövrün bir çox görkəmli şair və yazıçılarına məxsus bədii-publisistik nümunələr, tanınmış dilçi və ədəbiyyatşünasların, elm xadimlərimizin məqalələri, görkəmli jurnalistlərin publisistik yaradıcılığı öz əksini tapmışdır.

Bu mətbu orqan haqqında ilk mənbə 1932-ci ildə qəzetin nəşrinin on illik yubileyi ilə bağlı çap olunmuş məqalələr toplusudur (100). Kitabda "Yeni yol"un baş redaktorlarının və əsas müəlliflərinin qəzetin nəşri ilə bağlı xatirələri öz əksini tapmışdır. S.M.Əfəndiyevin "Yeni türk əlifbasının və "Yeni yol" qəzetinin 10 illiyi", "Yeni yol"un 10 illiyi və növbəti vəzifələrimiz", T.Hüseynovun "Sinif mübarizəsindəki qalibiyyətin 10 ili", V.Xuluflunun "Biz yeni əlifbanı nə üçün və nə cür qəbul etdik" adlı məqalələri qəzetin nəşri tarixinin öyrənilməsi və ayrı-ayrı tanınmış yazıçı-publisistlərin "Yeni yol"dakı fəaliyyətlərinin araşdırılması baxımından qiymətli mənbədir.

Tanınmış tədqiqatçılardan Q.Məmmədlinin (71), görkəmli akademik İ.Həbibbəylinin (47) elmi tədqiqatlarında "Yeni yol" qəzeti haqqında müəyyən məlumatlara rast gəlinir.

Türk elmi-ədəbi mühitində də "Yeni yol" qəzeti ilə bağlı tutarlı elmi qənaətlərin söylənilməsi qəzetin ümumtürk ictimai-mədəni, ədəbi tarixində, türkçülük ideyalarının təbliğində mühüm rol oynadığını bir daha təsdiqləyir. Türkiyəli alim Bilal Şimşir "Yeni yol"un latın əlifbası ilə çıxan ilk türk qəzeti kimi ümumtürk mətbuatı tarixində əhəmiyyətli rol oynadığını qeyd



etmişdir (103). Betül Aslan isə “Yeni yol” qəzetini Azərbaycanda 1922-1930-cu illərdə aparılan latın əlifbası islahatı ilə əlaqəli şəkildə araşdırıb tədqiq etmiş, “Yeni yol” qəzetində əlifba və dil məsələləri ilə bağlı dərc olunmuş məqalələrdən bir neçəsini həmin kitaba daxil etmişdir (105).

Lakin “Yeni yol” qəzeti haqqında indiyəqədərki elmi mənbələrin heç birində qəzetin nəşri tarixi, məqsəd və vəzifələri, ideya istiqaməti, yaradıcı heyəti, əsas müəlliflərinin publisistikası fundamental şəkildə tədqiq olunmamışdır. Təqdim olunan metodik vəsait məhz mətbuat tariximizin bu qaranlıq səhifəsindən bəhs edir. Metodik vəsaitdə “Yeni yol” qəzetinin təmsalında XX yüzilliyin 20-30-cu illərini əhatə edən mətbuat tariximizin bu günə qədər öyrənilməmiş problemləri, ədəbi şəxsiyyətlərin, tanınmış jurnalistlərin “Yeni yol”dan keçən yaradıcılıq yolu, qəzetdə dərc olunmuş, bu gün üçün də öz aktuallığını qoruyub saxlayan bədii publisistika nümunələri ilk dəfə tədqiq və təhlil olunmuşdur. Kitabda Azərbaycan marif və mədəniyyətinin, milli jurnalistikanın inkişafı kontekstində “Yeni yol” qəzetinin yeri və rolu müəyyənləşdirilmişdir. Burada “Yeni yol”un on yeddi il ərzində çıxmış bütün sayları, qəzetin əsas müəlliflərinin müxtəlif problemlərə həsr olunmuş publisistikası, çoxsaylı elmi-publisistik məqalələr, ictimai-siyasi proseslərlə bağlı dərc olunmuş analitik informasiyalar tədqiq və təhlil olunmuşdur. Kitabda Yeni Əlifba Komitəsinin orqanı olan “Yeni yol” qəzetinin nəşri tarixi, fəaliyyət istiqamətləri, inkişaf mərhələləri araşdırılmış, qəzetin başlıca ideya və məramı öyrənilmişdir. Qəzetin əsas ideya istiqaməti 1922-1939-cu illərdə Azərbaycanda gedən əlifba islahatının təbliği kimi müəyyənləşdirilmişdir. Qəzetin baş redaktorlarının və əsas müəlliflərinin fəaliyyəti araşdırılıb üzə çıxarılaraq onların bədii-publisistik irsinin tam şəkildə tədrisinə, nəşr və tədqiqinə zəmin yaradılmışdır.

Kitabda “Yeni yol” qəzetinin Azərbaycan publisistikasının inkişafındakı xidmətləri öyrənilmişdir. Qəzetin əsas



müəlliflərinin – ilk baş redaktoru Cəlil Məmmədquluzadənin, redaktorlardan Məmməd Səid Ordubadinin, daimi əməkdaşlarından Fərhad Ağazadə, Əli Nəzmi, Bayraməli Abbaszadə, Məhəmməd ağa Şahtaxtli kimi dövrün tanınmış yazıçı-jurnalistlərinin publisistikası, onların elmə məlum olmayan əsərləri, külliyyatlarına salınmamış məqalə və felyetonları ilk dəfə araşdırılıb üzə çıxarılmış, müəlliflik hüququ qazandırılmışdır. Dövrün tanınmış jurnalistlərinin "Yeni yol"dakı yaradıcılığı Azərbaycan publisistikasının inkişafı kontekstində öyrənilmişdir. Metodik vəsaitdən ali məktəblərin jurnalistika ixtisasında təhsil alan bakalavr və magistrlər, mətbuat tarixini, publisistikanın inkişaf mərhələlərini araşdıran tədqiqatçılar yararlanırlar.



## “YENİ YOL” QƏZETİNİN NƏŞRİ TARİXİ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

**1** 920-ci il bolşevik işğalından sonra Azərbaycanın tanınmış ziyalıları, görkəmli siyasi və dövlət xadimləri yeni hökumətin təqibləri üzündən mühacirət və həbslərdə idi. Əhalinin savadlı hissəsini vur-tut 5-7% təşkil etdiyi belə bir dövrdə xalqın sürətlə savadlandırılması tarixi zərurətə çevrilmişdi. Bu isə maarifləndirmə işində ən əsas və dəyərli vasitə olan əlifbanı asanlaşdırmaq məsələsini başlıca vəzifələrdən biri kimi ortaya çıxarmışdı. Elə bu məqsədlə də 11 noyabr 1920-ci ildə Xalq Maarif Komissarlığı yanında Ərəb Əlifbası üzrə İslahat Komissiyası təşkil olundu. Azərbaycanda istifadə olunan ərəb əlifbasına müəyyən dəyişikliklər etməklə bu əlifbanın saxlanmasını dəstəkləyənlər ilə latın əlifbası tərəfdarları arasında ciddi mübarizə başladı. Mövcud əlifbanın yeni latın əlifbası ilə əvəz olunmasını yeganə düzgün yol hesab edənlər daha sistemli və əsaslı dəlillər gətirməklə bu mübarizədən qalib çıxdılar (57, s. 58). Ərəb əlifbasının islah edilmiş forması da müvəffəqiyyət qazana bilmədiyinə görə, Azərbaycanda əhali arasında savadsızlığı ləğv etmək və milli-mədəni tərəqqiyə nail olmaq üçün əlifba islahatı həyata keçirilməyə başlandı. Bu məqsədlə S.M.Qənizadə, H.Şahtaxtılı və H.Cavid kimi maarifpərvər ziyalılardan ibarət bir komitə təşkil olundu. Komitənin professor P.Juzenin sədrliyi ilə keçirilən 5 yanvar 1921-ci il tarixli iclasında əski əlifbanın latın əlifbası ilə əvəz olunması qərara alındı (105,s.22). Bolşevik partiyasına mənsub olmayan gənclər tərəfindən latın əlifbası məsələsinin irəli sürülməsi nəticəsində 1922-ci ilin mayında özəl bir dərnək kimi yaradılan Yeni Türk Əlifba Komitəsi iyulun 11-dən Azərbaycan



Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yanında rəsmi fəaliyyətə başladı (105,s.39). Bu, ərəb əlifbası tərəfdarları ilə mübarizədə yeni əlifbaçıların ilk əhəmiyyətli qələbəsi idi. Komitənin ilk tərkibi 5 nəfərdən ibarət idi: Səməd ağa Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Xudadat Məlik Aslanov, Abdulla Tağızadə və Əhməd Pepinov. Komitəyə 1922-ci ilin noyabrına qədər Fərhad Ağazadə sədrlik etmişdir.

Yeni Türk Əlifba Komitəsi fəaliyyətə başlayan kimi onun əsas şöbələrindən biri – Redaksiya və nəşriyyat şöbəsi yaradıldı. Bu şöbə komitənin qəzet, jurnal və materiallarını dərc edib yaymaq funksiyasını yerinə yetirməli idi. Komitənin 27 avqust tarixdə keçirilən iclasında xüsusi qəzet nəşri məsələsi əsas yer tutur (57, s.68). Belə bir qəzet yaratmaq ideyası 1923-cü ilin mart ayına qədər Yeni Əlifba Komitəsinin fəxri siyasi sədri, həmin tarixdən komitəyə biavasitə sədrlik edən Azərbaycan MİK-in sədri, maarifpərvər ziyalı Səməd ağa Ağamalıoğluya məxsusdur. O, yeni əlifbanı geniş əhali arasında yaymaq, təbliğ etmək, xalqı qısa zamanda bu əlifba ilə maarifləndirmək məqsədilə yeni əlifba ilə çıxacaq bir mətbu orqanın yaradılmasını zəruri sayaraq "Yeni yol"un nəşrinə təşəbbüs göstərmişdir. Qəzet, adından da göründüyü kimi, elmi-mədəni tərəqqiyə, çevrilişə, intibaha, türkçülüyə aparacaq yeni bir yolun, mühüm bir mərhələnin başlanğıcını qoymaq məramına xidmət etmək üçün yaradılmışdı. Lakin bu qəzet böyük çətinliklər və fədakarlıqlar bahasına fəaliyyət göstərmişdir. Fərhad Ağazadə "Bir nömrədən min nömrəyədək" adlı məqaləsində (11 dekabr 1927, № 287) bu çətinliklərdən bəhs edərək yazırdı ki, yeni əlifba ilə savadlananların sayı artdıqca onların müəllimi üçün kitab və qəzet nəşrini həyata keçirmək məsələsi də labüdləşmişdi, qəzetin nəşri isə mətbəə çətinliyi üzündən ləngiyirdi. Səməd ağa Ağamalıoğlu və Fərhad Ağazadə kimi maarifpərvər ziyalıların yeni əlifba ilə qəzet yaratmaq təşəbbüsünü bir qrup qaragüruhçu "ziyalılar" həqarətlə qarşılamış, bəzən də mətbuat səhifələrində



qərəzli hücumla keçmişdilər. Lakin S.Ağamalıoğlu bu cür dırnaqarası ziyalılara kəskin və qətiyyətli cavab verərək bu yolda öz əqidəsindən və mübarizəsindən dönməmişdir. “Sizin qəzetənizi kimsə oxumayacaq!” – deyənlərə Ağamalıoğlu belə tutarlı cavab vermişdi: “Ziyan yoxdur, qəzetəmiz vasitəsilə yeni əlifbanı öyrənən çox olacaqdır...” (100, s. 24).

Bütün maneə və çətinliklərə baxmayaraq, 1922-ci il 21 sentyabr tarixdə latın əlifbası ilə çıxan ilk türk qəzeti “Yeni yol”un ilk sayı işıq üzü görür. Qəzetin ilk nömrəsi Cəlil Məmmədquluzadənin, Fərhad Ağazadənin, Mirzə Cabbar Məmmədzadənin, Abdulla Tağızadənin, Vəli Xülufünün böyük əzmkarlığı və səyi ilə araya-ərsəyə gəlir. İki il “Yeni yol”un və Yeni Türk Əlifba Komitəsi nəşriyyatının korrektorluq etmiş Vəli Xülufu qəzetin on illik yubileyi münasibəti ilə dərc etdirdiyi məqalədə o günləri belə xatırlayırdı: “Yeni yol”un ilk nömrəsinin yığılıb çapdan çıxması bir aya qədər çəkdi. Mətbəə müdiriyyəti və müəttiblərin çoxusu “Yeni yol”un səhifələrinə baxır, gülüşürdülər. Türk müəttibləri “Yeni yol”a bir “babı” qəzet kimi baxdığından müdiriyyət birinci nömrənin yığılmasını rus müəttiblərinə tapşırmağa başladı... Qəzetin ikinci nömrəsindən başlayaraq cavan türk müəttibləri, daha doğrusu, şagirdləri “Yeni yol”da iştirak etməyə, çalışmağa başladılar.” (100, s. 15).

Qəzetin ilk nömrəsinin cəmi 37 ədədi satılır, qalan 80 faizi isə pulsuz paylanır. Mətbəə xərclərinin doğurduğu maddi çətinliklərə baxmayaraq qəzetin pulsuz paylanması yeni əlifbanı və qəzeti təbliğ etmək, bu mətbu orqana kütləvi maraq oyatmaq və qəzetin gələcək nəşrini, onun satışını təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Yeni Türk Əlifba Komitəsi ilk gündən etibarən “Yeni yol” qəzetini kurslarda yeni əlifbanı öyrənənlərə çatdırmağı, eləcə də Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Şurası vasitəsilə fəhlələr arasında qəzetə ucuz abunə yazılışı təşkil etməyi, lazım gələrsə bəzi yerlərdə qəzeti pulsuz paylamağı öz üzərinə götürür (57, s. 78). Bu məsələlərlə ciddi məşğul olan Komitənin Fərhad



Ağazadənin sədrliyi ilə keçirilən 14 iyul 1922-ci il tarixli iclasında Azərbaycanın bölgələrində yenidən yaradılmış şöbələr üçün vəzifə və fəaliyyət prinsiplərini özündə əks etdirən təlimat hazırlanır ki, bu təlimatdakı əsas müddəalardan biri də "Yeni yol" qəzeti ilə bağlı idi: "İdarədə, sadəcə camaat arasında yeni əlifba ilə bağlı ədəbiyyatları yaymaq, "Yeni yol"un abunəçilərini və bununla da qəzetin tirajını artırmaq. "Yeni yol" kütlə qəzeti olmalıdır!" devizi altında təbliğat kampaniyasını daha da gücləndirmək!" (57, s. 64).

Məhz bu cəbəbdəndir ki, "Yeni yol" qəzeti Yeni Türk Əlifba Komitəsinin digər orqanı olan "Gələcək" jurnalından fərqli olaraq uzunömürlü olmuşdur. Belə ki, 1922 və 1925-ci ildə cəmi 2 nömrəsi çapdan çıxan "Gələcək" jurnalı həm nəşriyyat-poliqrafiya xərcləri, həm də çoxtirajlılıq və kütləvilik, operativlik baxımından, ümumiyyətlə qəzetçilik işindəki rəqabətdə çox qısa bir zamanda "Yeni yol"a "məğlub olur".

"Yeni yol" qəzetində dərc olunan materallardan da məlum olur ki, qəzetin geniş xalq kütləsi, xüsusilə türkdilli xalqlar arasında yayılmasına, qəzetçilik işinin təkmilləşdirilməsi və inkişafına redaksiya tərəfindən xüsusi diqqət yetirilmişdir. Yeni Türk Əlifba Komitəsinin 20 fevral 1923-cü ildə keçirilən 20-ci iclasında "Yeni yol" qəzetində keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün komitə üzvləri Xudadat Məlik Aslanov, Əhməd Pepinov və Sultan Məcid Əfəndiyevin qəzet ilə yaxından əlaqəli işləmələri qərara alınmış, razılaşdırılmışdı ki, kənar adamların yazdıqları yazıya görə hər sətirə 1 qəpik verilsə də, komitə əməkdaşlarına bu işlərə görə sətirhesabı deyil, yalnız hər ayın sonunda müəyyən kompensasiya verilsin. (57, s. 69)

"Yeni yol" qəzetinin 28 noyabr 1924-cü il tarixli 39-cu sayında verilən məlumatdan aydın olur ki, həmin ərəfədə qəzet müxbirlərinin ilk iclası keçirilmişdir. "Yeni yol"un həmkarlar ittifaqı şurası, mədəni-maarif şöbəsi və yerli komitələrin köməkliyi ilə zəhmətkeşlər arasında yayılması və təbliği,



həmçinin qəzetə işçi müxbirlərin cəlb edilməsi məsələlərinə həsr olunmuş iclasda Zaqafqaziya müxbirlər qurultayına 2 nəfər nümayəndə seçilmişdi. Bu faktın özü də sübut edir ki, "Yeni yol" nəşrinin ilk illərindən etibarən nəinki Azərbaycanda, onun hüdudlarından kənarda da tanınmışdır. İclasda qəzetin vaxtli-vaxtında çıxmamasının səbəbləri – mətbəə problemi, maddi çatışmazlıqlar və onların həlli yolları, qəzetin gündəlik nəşr olunması, məqalələrin maraqlı olması və sadə xalq dilində yazılması məsələləri də müzakirə olunmuşdur.

Qəzetdə dərc olunan "Yeni yol" qəzetəsi və müxbirlərimiz" (21 dekabr 1924, № 48) adlı məqalədə isə qəzetin üçillik tarixinə nəzər salınır, böyük maddi və mənəvi çətinliklər bahasına başa gəlməsindən danışılır, həmçinin müxbirlərin, qəzetlə əməkdaşlıq edənlərin sayının artması, qəzetin gündəlik rəsmi qəzetlər sırasına keçməsi təqdir edilir. Məqalədə qəzetin səviyyəsini qaldırmaq, onu həyati, aktual materiallarla təmin etmək, abunəçilərin sayını artırmaq kimi zəruri məsələlərdən də danışılır. Şair-publisist, pedaqoq, sonralar Böyük Vətən müharibəsində qəhrəmancasına həlak olmuş Abdulla Farukun (1907-1944) qəzetin yubiley nömrəsinə həsr etdiyi "Yeni yol"un 1000 nömrəsinə!" adlı dostluq şarjında (11 dekabr 1927, № 287) qəzetin müxbirlərinin fəaliyyəti belə qiymətləndirilir:

Bu Bədəlzadə, Qasım, Tahir, Atakişiyevin,  
Pozuyor doğrusu məktubları "aşnam"ın kefin ,  
Deyirəm Hafizə, Cəbrayıl dinc olun, gedin,  
"Ağa Fərhad", "Səməd" in sözlərini dinləməyin,  
A müsəlman uşağı, bir dinə-imanə gəlin!...

Qulam Məmmədlinin qəzetin nəşrini və məramını alqışlayan "Qəzetəmizin tərəqqisi yolunda" adlı məqaləsində (8 may 1925, №102) "Yeni yol"un bütün Şərqdə yeni əlifba ilə gündəlik nəşr olunan yeganə qəzet olmasından, bu əlifba ilə savadlanan zəhmətkeş xalqın onu maraqla mütləq etməsindən bəhs olunur. Yazıda qəzetə böyük tələbat olduğunu nəzərə alaraq



tirajın artırılması məsələsini qoyulur, yeni əlifba həvəskarlarını, oxucuları, müxbirləri qəzetin yayımında, onun vaxtlı-vaxtında yerlərə paylanması fəal olmağa çağırılır.

Qəzetdəki digər yazılarda da bu problemlər qaldırılmışdır. "Yeni yol" qəzetini yeni əlifba olan yerə aparmalıdır" adlı baş məqalədə (9 oktyabr 1925, № 230) qəzetin maddi cətinliklər üzündən mədəni dəyərini yüksəldə bilməməsinin səbəbi təsərrüfat idarələrinin, bəzi baş idarələrin qəzetə soyuq münasibət bəsləmələri ilə izah olunur. Məqalədə baş hökumət idarələrinə və təsərrüfat müəssisələrinə tövsiyə olunur ki, onlar "Yeni yol"un maddi durumunu düzəltmək üçün bu qəzetin səhifələrində pullu elan və qərarlar çap etdirdirsinlər. Çünki "Yeni yol" yeni əlifba ilə savadlanmış yüz minlərlə işçi və kəndli arasında ən çox yayılan qəzet idi.

"Yeni yol" qəzeti o dövrdə xalqı sürətlə savadlandırmaq üçün ən dəyərli vasitə, kəsərli silah rolunu oynamışdır. S.Ağamalıoğlunun Azərbaycanda savadlanma işinin sürətlə həyata keçirilməsi ilə bağlı qəzetdə dərc etdirdiyi statistik göstəricilərə nəzər salaq: yeni əlifba ilə savadlananların sayı 1922-25-ci illərdə 27784, 1926-27-ci illərdə 66986, 1927-28-ci dərs ilində 75000, 1929-cu ildə isə 252061 nəfərə çatmışdır ki, bu da əhəlinin 20%-dən çoxu demək idi (30 avqust 1928, № 202). Təbii ki, milli maariflənmə istiqamətindəki bu uğurlarda "Yeni yol" qəzetinin də xidmətləri az olmamışdır.

"Yeni yol" özünün bir il ərzində – 2 avqust 1931-ci ildən 21 aprel 1932-ci il tarixədək nəşr olunan, azsavadlılar üçün nəzərdə tutulan "Savad yolu" adlı gündəlik səhifəsi ilə də xalqın savadlanmasında xüsusi rol oynamışdır. Savad kurslarında təhsil alan şəxslər üçün iri, oxunaqlı, sadə dildə çıxarılan bu səhifədə Azərbaycan dilinə, təbiət və dəqiq elmlərə aid ilkin elementar biliklər verilirdi.

1927-ci ilin 11 dekabrında – nəşrinin beşinci ilinin sonlarında qəzetin mininci nömrəsi işıq üzü görür. Qəzetin sabiq



redaktoru, Yeni Türk Əlifba Komitəsinin sədr müavini T.Hüseynovun bu münasibətilə yazdığı məqalədə “Yeni yol”un zəhmətkeş xalqla bağlılığından, siyasi və mədəni vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gəlməsinə bəhs olunur (100). Yubiley nömrəsində qəzetin nəşri tarixi və ideya istiqaməti haqqında dərc olunan digər məqalə və təbrik məktublarından da bir daha aydın olur ki, “Yeni yol”un nəşri təkcə milli mətbuat tarixində deyil, xalqın ictimai-siyasi, maarif və mədəniyyət həyatında da əlamətdar tarixi hadisə olmuşdur.

1932-ci ildə “Yeni yol” qəzetinin nəşrinin 10 illik yubileyi təntənəli şəkildə qeyd olunmuşdur. Qəzetin bu münasibətlə çıxan, “Yeni yol”un on illik nəşri tarixi ilə bağlı məlumatları, qəzetin baş redaktorlarının və əsas yaradıcı heyətindən olan ziyalılardan, publisistlərin xatirə və təəssüratlarını əks etdirən xüsusi yubiley nömrəsi həmin il müəyyən əlavələrlə ayrıca kitab şəklində də çap olunmuşdur (100). Kitabda toplanmış məqalələrdə “Yeni yol”un Azərbaycan xalqının savadlanmasındakı, elm, maarif və mədəniyyətin inkişafındakı mütərəqqi rolundan danışılır. Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlu “Bir böyük bələn keçildi” məqaləsində “Yeni yol” qəzetinin xalqın savadlanmasında, yazı və dil nöqsanlarının aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynadığını vurğulayır, “Yeni yol”u “bilik və elmin yolu” adlandırırdı. İ.Tağıyev isə yazırdı ki, “Yeni yol” Azərbaycan zəhmətkeşlərini mədəniyyət, tərəqqi və maarif yolu ilə “Min addım irəli”yə aparmışdır.

Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsi Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatı üçün böyük aktualıq kəsb edən belə bir mətbu orqanın abunə və yayım məsələlərinə də ciddi əhəmiyyət verirdi. Komitə qəza maarif şöbələri müdirlərinə müraciətində “Müəllimlər “Yeni yol”a abunə yazılmaqla bərabər, öz biliklərini də artırmış olarlar” devizi ilə bütün müəllimləri, maarif işçilərini “Yeni Yol”a abunəçi olmağa çağırırdı (111).

Abunə məqsədi daşıyan reklam xarakterli müraciətlərdə



"Yeni yol"un gələcək fəaliyyət prinsipləri bəyan edilir, bildirilirdi ki, qəzet yeni əlifba ilə oxu və yazı qaydalarına, ədəbiyyat, maarif, təlim və tərbiyə, məsələlərinə, müəllimlərin müxtəlif məzmunlu məqalələrinə geniş yer ayıracaq, yerli və beynəlxalq ictimai-siyasi hadisələrlə oxucuları mütəmadi tanış edəcək. Bütün ölkə, qəza, dairə yeni əlifba komitələrinə müraciətdə isə "Yeni yol" abunəçisinin çoxluğu yeni türk əlifbasını yayan təşkilatın reytinginin göstəricisi kimi qiymətləndirilirdi. Bu reklam kampaniyası qəzeti təbliğ etmək və gələcək fəaliyyətini təmin etmək məqsədi daşıyırdı.

"Yeni yol" qəzetinin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu müəyyənləşdirmək üçün qəzetin inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi də xeyli zəngin material verir. "Yeni yol" qəzetinin nəşri tarixinin 1922-28-ci illəri əhatə edən böyük bir mərhələsi latın qrafikalı yeni əlifbanın tətbiqi və təbliği ilə bağlıdır. Qəzet 1922-1923-cü illərdə "həftəlik ədəbi, ictimai, bitərəf türk (Azərbaycan – M.S.) qəzeti" kimi nəşr olunmuşdur. 1923-cü ildə "Yeni Türk Əlifbası əqidəsini yaymağa çalışan", 1924-1925-ci illərdə "Yeni Türk Əlifba Komitəsinin fikrini yayan" qəzet, 1925-28-ci illərdə "Azərbaycan MİK nəzdində Yeni Türk Əlifba Komitəsinin orqanı" kimi nəşr olunan "Yeni yol" yeni əlifba dövlət tərəfindən qəbul olunana qədər bu ideyanın mətbu bayraqdarı olmuşdur.

"Yeni yol" qəzetinin nəşri tarixinin II mərhələsi isə 1929-1939-cu illəri əhatə edir. Bu illərdə "Yeni yol" Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Bakı Komitəsinin orqanı kimi fəaliyyət göstərmiş, Bakı şəhər qəzeti kimi əsasən neft sənayesinin inkişafı məsələlərini işıqlandırmışdır.

Bu dövr ərzində qəzetin formatı və tirajı da ildən-ilə böyümüş, qəzet geniş oxucu auditoriyası qazanmışdır. Belə ki, ilk əvvəl kiçik formatda (27 x 35 sm) çıxan, 3 sütundan ibarət "Yeni yol" 11-ci sayından sonra iki dəfə böyük ölçüdə çıxmışdır. Sonralar, 421-ci və 738-ci nömrələrdən sonra qəzetin formatı



daha da böyüdülmüşdür. Qəzet ilk nəşr ilində həftəlik mətbuat orqanı kimi fəaliyyətə başlamış, cəmi 15 nömrəsi çıxmışdır. Lakin araşdırmalar qəzetin həftəlik deyil, 8-9 gündən bir nəşr olunduğunu göstərir ki, bu da mətbəə çətinlikləri ilə əlaqədər idi. 1924-cü il dekabrın 11-dən etibarən “Yeni yol” gündəlik nəşr olunmağa başlamışdır. Qəzetin 1922-ci ildə 15, 1923-cü ildə 24, 1924-cü ildə 30, 1925-ci ildə 243, 1926-cı ildə 269, 1927-ci ildə 302, 1928-1929-cu illərin hər birində 304, 1930-cu ildə 302, 1931-ci ildə 98, 1932-ci ildə 302, 1933-cü ildə 300, 1934 - 1937-ci illərin hər birində 301, 1938-ci ildə 299, 1939-cu ildə 48 nömrəsi çıxmışdır.

Qəzetə olan ictimai tələbat onun tirajının ildən-ilə artmasında da özünü göstərir. İlk nəşr ilində –1922-ci ildə 1200 tirajla çıxan “Yeni yol” qəzetinin tirajı 1926-cı ildə 8000-ə çatmışdır. Halbuki, həmin il ən nüfuzlu ictimai-siyasi qəzet olan “Kommunist” 7000 tirajla nəşr olunurdu. Bu faktın özü “Yeni yol”un necə böyük ictimai-siyasi dəyərə, nüfuza malik olduğunu, geniş oxucu auditoriyası qazandığını bir daha təsdiq edir. Bir faktı xatırlatmaq kifayət edərk ki, o dövrdə İstanbulda və Kazanda çıxan ən böyük türk qəzetləri 10-15 min nüsxə satıla bilirdi. (105, s. 84). Nəşrinin onuncu ilində – 1932-ci ildə isə qəzet 35000 tirajla nəşr olunmuşdur. “Yeni yol”un tirajının ildən-ilə sürətlə artması qəzetin yayılma arealının geniş olması ilə də əlaqədardır. Bir fakta nəzər salaq: 7 sentyabr - 20 oktyabr 1924-cü il tarixlərində S.Ağamalıoğlunun başçılığı ilə C.Məmmədquluzadə, V.Xuluflu, X.S.Qocayev və Bağçasarayda qrupa qoşulan B.Çobanzadədən ibarət heyət Krim, Tatarıstan və Orta Asiyada olmuşdur. Yeni əlifbanı türk cümhuriyyətlərində yaymaq məqsədi daşıyan səfər zamanı Komitə üzvləri Orenburq, Ufa və Kazan yolu ilə Bakıya qayıtmış, bu ərazilərdə də əlifba təbliği ilə məşğul olmuşlar. Heç şübhəsiz ki, həmin tarixi səfər zamanı yeni əlifbanı yaymaq, öyrətmək üçün ən ideal bir vasitə olan “Yeni yol” qəzeti də yerli ziyalılara, əhaliyə paylanmışdır.

Qəzet ilk nömrələrindən etibarən təkcə Azərbaycanda deyil, keçmiş SSRİ-nin hüdudlarında, Türkiyədə tanınmış, oxunmuşdur.



Moskvadan, Gürcüstandan, Orta Asiya respublikalarından, Kırım və Kazan türklərindən qəzetə ünvanlanan, yeni əlifbaya və bu əlifba ilə çıxan qəzetə müsbət münasibət ifadə edən məqalələr, oxucu məktubları (112) bir daha isbat edir ki, "Yeni yol" qəzeti öz ideyası ilə türkdilli xalqlar arasında körpü yaratmaq məramına xidmət etmişdir.

Faktlar təsdiq edir ki, "Yeni yol" qəzeti 1920-30-cu illərin ən oxunaqlı və ən çox yayılan Azərbaycan mətbuatı olmuşdur. On yeddi il ərzində fasiləsiz nəşr olunan qəzetin son nömrəsi (№ 39(4447) 1939-cu il fevralın 28-də çıxmışdır.

Qəzetin nəşrinin dayandırılması səbəblərini araşdırmaq üçün sonuncu nömrədə verilən elan dəyərli faktlar verir: "Yeni yol" "Kommunist" qəzeti ilə birləşdirildiyinə görə mart ayının birindən müstəqil surətdə fəaliyyəti dayandırılır. "Soyuzpeçat"ın müvafiq şöbələri "Yeni yol" qəzeti abunəçiləri ilə hesab çəkəcəkdir" (28 fevral 1939, № 39(4447)).

Bu fakt sübut edir ki, qəzetə növbəti il üçün illik abunə yazılışının həyata keçirilməsi barədə qəzetin nəşri planlaşdırıldığı halda "Yeni yol" "Kommunist"lə birləşdirilmiş, əslində bu formal xarakter daşımış, qəzetin nəşri müəyyən müəmmalı səbəblər üzündən dayandırılmışdır. O zaman sovet rejimi türkləri öz kökündən ayıraraq ruslaşdırmaq məqsədilə kiril əlifbasına keçməyi qəti şəkildə qərarlaşdırmışdı. Bu məqsədlə dövlətin atdığı ilk siyasi addım məhz latın əlifbasının yaradıcısı və yayıcısı olan, latın əlifbası ilə çıxan ilk türk qəzeti "Yeni yol"un nəşrini dayandırmaq olur. Digər daha global siyasi səbəb isə İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ərəfəsində, beynəlxalq siyasi vəziyyətin kəskinləşdiyi bir dövrdə sovetlər ölkəsinin tərkibindəki xalqlara siyasi-ideoloji nəzarəti gücləndirmək, maddi ehtiyatları səfərbər etməklə bağlıdır. Beləliklə, təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütün türk dünyasının ictimai-siyasi, sosial-mədəni həyatında çox mühüm rol oynayan "Yeni yol" qəzeti totalitar sovet rejiminin mənəvi repressiyasına uğrayaraq öz ömrünü başa vurmuşdur.



## **“YENİ YOL” QƏZETİNİN İDEYA İSTİQAMƏTİ, MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ**

**S**ərqdə ilk satirik jurnal olan “Molla Nəsrəddin”in “Yeni yol” qəzetinin fəaliyyətinə ideya-estetik, sənətkarlıq baxımından güclü təsiri olmuş, bəzi məşhur molla-nəsrəddinçilər bu qəzetlə də mütəmadi əməkdaşlıq etmişlər. Məhz buna görə də “Yeni yol” qəzetinin məqsəd və vəzifələrinin “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə əlaqəli, müqayisəli şəkildə öyrənilməsi məqsədəuyğundur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı bir əsrlik keşməkeşli tarixi yol keçərək bu gün də mətbuatımızın və ədəbiyyatımızın zirvəsində dayanır. 25 ilə yaxın ömür sürmüş “Molla Nəsrəddin” “XX əsr Azərbaycan ictimai həyatının ədəbi-bədii salnaməsi, ensiklopediyası” (55, s.13) kimi bu gün də milli-mənəvi xəzinəmizin qiymətli incilərindən biri olaraq qalmaqdadır. Təsadüfi deyil ki, akademik, tanınmış mirzəcəlilşünas İsa Həbibbəyli “Molla Nəsrəddin”i “...milli ədəbiyyatın şah əsəri, millətimizin və milli dövlətimizin dərin mənəli istiqlal kitabı” (65, s.24) kimi dəyərləndirmişdir.

İnqilabi-demokratik ideyalar carçısı olan “Molla Nəsrəddin” jurnalının Azərbaycan mətbuatının inkişafındakı rolu danılmazdır. “Azərbaycanda xüsusi ədəbi məktəb yaratmış yeganə mətbuat orqanı” (65, s. 25) olan bu jurnalın təsiri ilə sadə, doğma ana dilində “Azərbaycan”, “Bəhlul”, “Zənbur”, “Mirat”, “Arı”, “Kəlniyyət”, “Leylək”, “Tutti”, “Məzəli”, “Babayi-Əmir”, “Tartan-partan”, “Məşəl” kimi silsilə satirik jurnallar yaranıb xalqın maariflənməsi və milli inkişafı yolunda fəaliyyət göstərmişdir. M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, B.Abbaszadə, Ə.Qəmküsar kimi molla-nəsrəddinçilər bu satirik jurnallarla da əməkdaşlıq etmiş, onların inkişafına, ideya istiqamətinə qüvvətli təsir göstərmişlər: “...yeni dövr Azərbaycan molla-nəsrəddinçiləri



ictimai mühitdə xüsusi ədəbi qüvvə kimi diqqəti cəlb etmişlər. Cəlil Məmmədquluzadənin molla-nəsrəddinçi müasirlərinin xidmətləri sayəsində satirik ədəbiyyat və mətbuat öz mövqeyini sabit şəkildə qoruyub saxlamışdır" (47, s. 399). "Molla Nəsrəddin" sovet hakimiyyəti illərində öz məsləkinə, ədəbi ənənələrinə sadıq qaldığı kimi, molla-nəsrəddinçilər də digər mətbuat orqanlarındakı fəaliyyətlərində bu sənət prinsiplərini yaşatmışlar.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının milli mətbuatımıza təsiri, molla-nəsrəddinçilərin digər mətbu orqanlarda iştirakı haqqında bir sıra elmi-tədqiqat əsərləri yazılsa da, ayrı-ayrı elmi monoqrafiyalarda bu məsələlərdən ətraflı bəhs olunsa da, jurnalın sovet dövrü Azərbaycan mətbuatına təsiri, bu dövrdə molla-nəsrəddinçilərin ayrı-ayrı mətbu orqanlar, o cümlədən "Yeni yol" qəzeti ilə əməkdaşlığı tədqiqata ehtiyacı olan aktual mövzulardandır.

XX yüzilliyin 20-30-cu illərində yenidən qurulmuş sovet cəmiyyəti üçün təbliğat və əks-təbliğat böyük əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə satiraya böyük ehtiyac yaranmışdı. Bu dövrdə ədəbi-bədii və publisistika nümunələrinin çoxu real gerçəkliyə əsaslanır, gündəlik hadisələri əks etdirirdi: "Başda "Molla Nəsrəddin" jurnalı olmaqla, bir sıra siyasi, ədəbi və ictimai mətbuat orqanları da bu məsələyə (satiraya – M.S.) ciddi rəğbət bəsləyir, ara-sıra səhifələr həsr edirdi"(59, s.83).

Xüsusilə, nəşrinin ilk illərində "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin güclü təsiri duyulan belə mətbuat orqanlarından biri də "Yeni yol" qəzetidir. "Yeni yol" qəzetinin də "Molla Nəsrəddin" jurnalı kimi milli mətbuatın inkişafında əvəzsiz yeri, misilsiz xidmətləri vardır. "Molla Nəsrəddin" ilk satirik jurnal olması, Azərbaycan mətbuatında satirik publisistikanın təməlini qoyması ilə, "Yeni yol" qəzeti isə bütün türk dünyasında latın qrafikası ilə çıxan ilk qəzet olması, latın qrafikalı ümumtürk əlifbasının yaradılması və təbliği yolundakı ardıcıl, qətiyyətli



mübarizəsi ilə mədəniyyət və maarifçilik tariximizdə özünəməxsus iz qoymuşdur. "Yeni yol" "yeni əlifbanın müvəffəqiyyətlə peyvənd edilməsi üçün ilk təcrübələrin yazıldığı canlı bir laboratoriya"ya (100, s. 8.) çevrilməklə milli mətbuat tarixinə düşmüşdür.

Eyni zamanda "Molla Nəsrəddin" jurnalı Azərbaycan mətbuatında və ədəbiyyatında böyük bir ədəbi dövrü əhatə edən molla-nəsrəddinçi ədəbi məktəbin, cərəyanın banisi, "Yeni yol" qəzeti də yeniyolçu ədəbi məktəbinin və cərəyanının yaradıcısı olmuşdur. İki il "Yeni yol" qəzetinin və Yeni Türk Əlifba Komitəsi nəşriyyatının korrektoru işləmiş Vəli Xülufu yazırdı: "Yeni yol" kəlməsi çox vaxt yeni əlifba yerində işlədilirdi. Bizim əleyhdarlarımız çox vaxt yeni əlifbaçı əvəzinə "yeni yolçu" deyirdilər. "Yeni yol" yeni əlifbanın bir sinonimi olmuşdur" (100, s. 15).

Bir faktı da qeyd edək ki, "Yeni yol"un "Molla Nəsrəddin" jurnalının sənətkarlıq prinsiplərini davam etdirməsinə C.Məmmədquluzadə ilə yanaşı M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, B.Abbaszadə, E.Sultan kimi məşhur molla-nəsrəddinçilərin qəzetdəki periodik fəaliyyəti də mühüm təsir göstərmişdir. Bu molla-nəsrəddinçilər zəngin və məhsuldar publisistik yaradıcılıqla yanaşı, hər iki mətbu orqanda məsul vəzifələrdə də çalışmışlar. Belə ki, M.S.Ordubadi 1926-cı ilin əvvəllərində "Molla Nəsrəddin" jurnalının baş redaktoru, 1925-ci ilin oktyabrından 1928-ci ilin 31 martına qədər "Yeni yol" qəzetinin redaktoru olmuş, Ə.Nəzmi isə "Molla Nəsrəddin" jurnalının bəzən müvəqqəti redaktoru, sovet dövründə isə uzun müddət (1926-1931) redaktor müavini işləmişdir. Bu isə bir daha təsdiq edir ki, tanınmış satirik publisistlər "Molla Nəsrəddin"lə yanaşı "Yeni yol"un da fəaliyyətində, formalaşmasında, inkişafında aparıcı rol oynamışlar.

Yeniyolçuların əsas məramı olan ərəb əlifbası əleyhinə mübarizə məsələsi də molla-nəsrəddinçiləri bu qəzetə cəlb



etmişdir. Çünki C.Məmmədquluzadənin də qeyd etdiyi kimi, "Molla Nəsrəddin" jurnalı da ilk nömrələrindən etibarən ərəb hürufatına qarşı çıxmışdı: "Necə ki, məlumdur, o vaxt biz həmişə ərəb hürufatı ilə də mübarizədə olmuşuq..." (68, s.261).

"Yeni yol" fəaliyyətə başladığı bir gündən əlifba, dil, ədəbiyyat, şeir və yazı məsələlərinə geniş yer vermişdir. Qəzet xalqı unudub ancaq kiçik bir qismin tələbatını ödəyən, azlıq təşkil edən təbəqənin anlama biləcəyi dil və əlifba ilə nəşr olunan ədəbiyyat və mətbuata qarşı çıxmışdır. F.Ağazadə "Yeni yol" kimin dərdinə qalmalıdır" sərlövhəli məqaləsində yazırdı: "...belə şeirlər keyfli şahzadələri əyləndirir, qapı qullarını sevindirir, teatrlar isə ancaq şəhərdəki toxqarınların anladığı şəkildə düzəldilir və bütün bunların heç birindən milyonlarla insan faydalanmır" (25 noyabr 1922, №10). Müəllif "Yeni yol" qəzetinin məqsədini belə ifadə edirdi: "Qardaşlar! Sizin hərflərinizi yəhudiləşdirmişlər, dilinizi ərəbləşdirmişlər, şeirlərinizi farslaşdırmışdılar. ... "Yeni yol" qəzetinin məqsədi bu zəncirləri parçalmaqdır; hərfləri, dili, şeiri, elmi... asanlaşdırmaq istəyirik ki, hamının əli bu şeylərdən çıxmasın, hamı oxusun, hamı yazsın, hamı dərdinə çarə arasın". Adıçəkilən məqalədə o da qeyd olunur ki, "Yeni yol"un başlıca məramı "özgələrin əli ilə pozulmuş türkcəmizin doğru qanunlarını, kəlmələrini, tərkiblərini tapıb düzəltmək"dir. Qəzetin bu ideyası da "Molla Nəsrəddin"lə yaxından səsleşir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin saflığını gözləmək, doğma ana dilini yad təsirlərdən qorumaq uğrunda mübarizədə "Yeni yol" qəzeti də "Molla Nəsrəddin" jurnalı qədər mühüm rol oynamışdır.

"Molla Nəsrəddin"in bütün nömrələrində, hətta bütün fəaliyyəti dövründə dil haqqında müxtəlif janrlarda saysız-hesabsız yazılar çap olunmuşdur. 1906-cı ilin onuncu nömrəsindən başlayaraq jurnal öz oxucularına qəti şəkildə bildirirdi: "İdarəyə göndərilən məktub və məqalələr açıq türk



(Azərbaycan – M.S.) dilində yazılmış olmasalar, çap olunmayacaqlar”. “Yeni yol” qəzeti də Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda məqsədyönlü, uğurlu iş aparmış, Azərbaycan dilini İstanbul aristokratiyası dilinin təsirindən xilas etmək, ahəng qanununa, orfoqrafik qaydalara əməl etməklə təmiz ana dilində yazmaq ideyasına xidmət etmişdir.

Vəli Xulufu yeni əlifbanın və qəzetin on illiyi münasibəti ilə nəşr olunmuş məqalələr toplusunda yazırdı: “Yeni yol”un dili Azərbaycan dilinin əsasıdır” dedik. Həqiqətən də “Yeni yol”un dili, ümumiyyətlə türkcənin ahənginə riayət edilərək yazıldığından, dillərində ahəng olmayan mürəttiblər və ziyalıların bir qismi üçün tamamilə qəraib gəlirdi. Xüsusən Bakı tələffüzündə ahəng olmadığı üçün “Yeni yol” qəzetini hoydu-hoyduya götürdülər. “Yeni yol”un adını dəyişib “yeni dil” qoydular. Mən mətbəəyə daxil olduğum zaman “Xulufu” kəlməsinin axırncı “u”sunu o qədər uzadır, elə əcaib surətdə tələffüz edirdilər ki, mənim özümün də ikrah etməyim gəlirdi” (100, s. 15).

“Yeni yol” öz doğma dilinə etinasızlıq edənlərə, onu bəyənməyib, yad kəlmələr ilə dili eybəcərləşdirənlərə, Azərbaycan dilinin müstəqilliyini, orijinallığını, zərifliyini korlayanlara qarşı öz sərt və barışmaz mövqeyi ilə də seçilir. “Yeni yol” ədəbi dilimizdə kök salmış bir sıra ərəb və fars sözlərinin qarşılığını göstərərək dilimizin zənginliyini və incəliklərini təbliğ etmiş, onun yabançı təsirlərdən xilas olması uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. Bununla bağlı “Yeni yol”un ayrı-ayrı nömrələrində çap olunan “El dili və asan əlifba qahmarları, birləşin!”, “Yad kəlmələrdən qaçmaq ancaq yeni əlifba ilə olar!”, “Savad bağçasına ən kəsə yol yeni əlifba ilədir!”, “Savadsız yoldaş, tez savadlı olmaq istəyirsənsə, yeni əlifbanı öyrən!” kimi şüarlar o dövr üçün ən qiymətli təbliğat vasitəsi rolunu oynamışdır.

“Yeni yol” dilimizin saflığı uğrunda məqsədyönlü



mübarizəsi ilə həmmüasiri olan digər mətbuat orqanlarının da fəaliyyətinə əsaslı təsir göstərmişdir. Qəzetin sabiq redaktoru, Yeni Əlifba Komitəsinin sədr müavini T.Hüseynov yazırdı ki, "Yeni yol"un təcrübələri göstərir ki, latın əlifbası ilə Azərbaycan ədəbi dili əyri-üyrü imla və tələffüz yollarından çıxıb müəyyən düzgün bir yola qədəm qoya bilmişdir. "Yeni yol" vasitəsilə dilimiz sadələşir. Yeni terminləri Avropa dillərindən qəbul edir" (100, s 11).

"Yeni yol" qəzeti "Molla Nəsrəddin" jurnalının layiqli xələfi kimi demokratik ideyaları yaymaq, milli şüuru inkişaf etdirmək, milli-mədəni tərəqqiyə nail olmaq istiqamətində də ardıcıl iş aparmışdır.

"Yeni yol" Azərbaycanın mədəni həyatını da vaxtaşırı işıqlandırmış, kino və teatr sahəsi ilə bağlı müsəmirə və disputlar keçirmiş, resenziyalar dərc etmişdir. Qəzetdəki "Sevil" kinosu haqqında" sərlövhəli yazıdan (6 may 1937, № 104) məlum olur ki, redaksiyanın təşəbbüsü ilə Musabəyov klubunda oxucuların, jurnalistlərin, kino və teatr xadimlərinin, həmçinin həvəskarların iştirakı ilə "Sevil" kinosuna həsr olunmuş geniş müsəmirə gecəsi keçirilmişdir. Müsəmirədə çıxış edənlər film haqqında "Yeni yol" və "Bakinskiy raboçi" qəzetlərində çap olunmuş resenziyalara müsbət münasibət bildirmiş, kinonu Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında mütərəqqi rol oynayan bir janr kimi yüksək dəyərləndirmişlər. Adıçəkilən məqalədə qeyd olunur ki, Akademik Teatrın və Azərbaycan kino idarəsinin baş rejissoru A.Tuqanov müsəmirəyə göndərdiyi təbrik teleqramında "Yeni yol"un təşkil etdiyi, Azərbaycan kino həyatından bəhs edən müsəmirə gecəsini alqışlamış və redaksiyanın ilk təşəbbüsü kimi bu işi yüksək qiymətləndirmişdir.

"Yeni yol"un redaksiya heyəti Azərbaycanın teatr və opera sənətini ciddi şəkildə izləmiş, teatr və opera müəssisələri ilə yaxından əlaqə saxlamışdır. Qəzet teatr binalarının qarşısında latın əlifbası ilə asdığı lövhələr vasitəsilə hətta opera həyatındakı



nöqsanları da açıqlamışdır. Yenice premyerası olmuş “Koroğlu” operasının müvəffəqiyyət və nöqsanlarını göstərmək məqsədilə redaksiyanın opera haqqında tamaşaçılardan topladığı və dərc etdiyi fikirlər bu baxımdan maraq doğurur (10 may 1937, № 107).

“Yeni yol” Azərbaycan məişətindəki və milli təfəkküründəki geriliyi, savadsızlığı, ailə münasibətlərindəki müxtəlif tipli qüsurları, qadın və qızların kölə vəziyyətini, uşaq tərbiyəsinin çatışmayan cəhətlərini, məişət problemlərini, maarif və mədəniyyət sahəsindəki nöqsanları da molla-nəsrəddinsayağı ifşa etmişdir.

Qəzet “Molla Nəsrəddin”in başlıca mövzularından olan müstəmləkəçilik və müharibə siyasətinə də toxunmuşdur. İnqilabi proseslərin yaxın Şərqi təsiri, xüsusilə İran inqilabı, şah despotizminə və mütləqiyyətə qarşı xalq hərəkatı və dər ictimai-tarixi hadisələr qəzetin müraciət etdiyi aktual mövzulardandır.

“Yeni yol” qəzeti öz ideya-siyasi məramına uyğun olaraq türk xalqlarının ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı problemlərə də biganə qalmamışdır. Qəzetdəki “Türklərə kömək” (25 noyabr 1922, № 10) sərlövhəli məqalədə Bakı qazısı Axund Əbdürrəhim Hadizadənin “Kommunist” qəzetində Osmanlı Türkiyəsi haqqında dərc olunmuş yazısına münasibət bildirilir, Osmanlı Türkiyəsindəki ağır ictimai-siyasi şəraitdən danışılır. Məqalədə türklərdəki milli dirçəliş və siyasi intibah nəzərə çatdırılır, Mustafa Kamal Atatürkün sayəsində Türkiyədə yeni bir cümhuriyyətin yaranmasından və onun Antantanın hücumları qarşısında böyük vətənpərvərliklə dayanmasından bəhs olunur. “Yeni yol” Azərbaycan və İran vətəndaşlarına xitabən yazırdı: “...biz Türkiyəyə, Anadoluya yardımda bulunmalıyıq. Çünki bizim Anadoluda olan qardaşlarımız həyatımız üçün və izzətlə yaşamağımız üçün canlarından, mallarından keçib, vilayətləri dağılıb, uşaqları yetim qalmış, şəhərlərində, kəndlərində bir nəfər gözü görünmür, cümləsi dava meydanına getmiş, ya



xəstəxanalarda ücrətlə keçinirlər". Bu müraciətlə "Yeni yol" Mustafa Kamalın və onun vətənpərvər əsgərlərinin rəşadətini alqışlayır və Azərbaycan vətəndaşlarını türk "Kommunist" qəzetinin redaksiyasında Anadolu üçün ayrılan ianə yardımına qoşulmağa, Atatürkün qüvvələrinə maddi yardım göstərməyə çağırırdı: "Türkiyə zəhmətkeşlərinin qorxulu bir zamanlarıdır. İngiltərə və müttəfiqlər müqabilində ancaq bir Mustafa Kamal qüvvəsi qalmışdır. O qüvvə zəif olarsa, Türkiyə fənayə gedəcək. Fərsəti qənimət bilməli, fəot olduqdan sonra peşimanlıq fayda verməyəcəkdir.

Müqəddəs məkanlarımıza, ziyarətgahlarımıza bir nəzər salınız. Məkkə, Mədinə, Nəcəf, Kərbəla, Kazimiyyə və qeyriləri ingilislərin nəhs ayaqları altında qalmışdır. Bir nəfər bizlərdən gedib orada canını fəda etdimi?

Camaat, qeyrət ediniz!"

Məqalədə qoyulmuş xristian-müsəlman problemi və türklərə yardıma çağırış bugünkü beynəlxalq siyasi vəziyyət, Azərbaycanın müstəqil xarici siyasəti, Qarabağ problemi ilə də yaxından səsleşir. Bu onu göstərir ki, "Yeni yol" qəzeti nəşrinin ilk illərində özünün siyasi məramında Azərbaycanın, türk xalqlarının, eləcə də Anadolunun milli istiqlaliyyətini cəsarətlə müdafiə etmiş, türkçülük ideologiyasını təbliğ etmişdir.

Xəlqilik baxımından da "Yeni yol" qəzetini "Molla Nəsrəddin"-in xələfi hesab etmək olar. Xalq ruhuna və xalq dilinə yaxın olmağa çalışan qəzet Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının, eləcə də klassik ədəbi irsimizin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, müasir ədəbiyyatın formalaşmasına və inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

"Yeni yol" "Molla Nəsrəddin"-in sənətdə və ədəbiyyatda realistik, müasirlik, ideyalılıq və xəlqilik kimi sənət prinsiplərini uğurla davam etdirmişdir. Qəzetin "Molla Nəsrəddin"-in güldürə-güldürə eyibləri özünə göstərmək, düşündürmək üslubuna sadıq, satirik yönlü bir mətbuat kimi fəaliyyətə başlaması hər iki mətbu



orqanın ilk baş redaktoru olmuş C.Məmmədquluzadənin və digər molla-nəsrəddinçilərin adı ilə bağlıdır.

Ötən əsrin iyirminci illərində Azərbaycan sovet mətbuatında, eləcə də “Yeni yol” qəzetində felyetonun geniş yayılmış mənzum formasının yaradılması məhz Azərbaycanın ilk satirik publisistləri – molla-nəsrəddinçilərin adı ilə bağlıdır. Belə ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalında eyni mövzuda müxtəlif janrlardan və hətta bu janrların sintezi olan felyetonla şeirin birləşdirilməsi kimi formalardan geniş istifadə olunmuşdur. Mirzə Cəlil bir sıra felyetonlarında M.Ə.Sabirin, Ə.Qəmküsarın, Ə.Nəzminin satirik şeirlərindən məharətlə istifadə etmişdir. O, “Molla Nəsrəddin”də (1909, № 3) çap etdirdiyi felyetonlarından birini Ə.Nəzminin şeiri əsasında yazmış, öz fikrini əsaslandırmaq üçün şeirin bütün misrələrini felyetonun daxilində işlətmiş və felyetonun altında belə yazmışdır: “İmza: Lağlağı nəsrini bağışlasın Məşədi Sijimquluya, o da nəzmini bağışlasın Lağlağıya”.

“Yeni yol” qəzeti səhifələrində “Balaca felyeton”, “Əməkçi felyetonu”, “Qəza felyetonu” rubrikaları altında gedən mənzum felyetonlar da Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi, B.Abbaszadə kimi molla-nəsrəddinçilərə məxsusdur. Bu mənzum felyetonları bir qayda olaraq karikaturalar müşayiət edir, həmin karikaturaları digər bir molla-nəsrəddinçi – görkəmli rəssam Əzim Əzimzadə (1880-1943) çəkirdi. Ə.Əzimzadə XX əsrin 30-cu illərində “Yeni yol”da M.S.Ordubadi və ya B.Abbaszadə ilə eyni vaxtda çıxmış, biri karikatura, digəri felyetonla eyni hədəfi ifşa etmişlər. Bu isə təsdiq edir ki, “Yeni yol” qəzeti “Molla Nəsrəddin” jurnalına xas üslubu – qələmin və fırçanın qüdrətli gücündən birgə istifadə etmək ənənəsini də yaşatmışdır. Təsviri sənətdə siyasi mətbuat satirasının banisi olan Ə.Əzimzadənin karikaturaları “Yeni yol”da da bir silsilə təşkil edərək qəzetin ideya-bədii təsirinin daha da gücləndirilməsinə, üslub və janr baxımından rəngarəng, oxunaqlı olmasına xidmət etmişdir.



"Yeni yol" qəzeti molla-nəsrəddinçilərin boş hay-küy salanlara, mədhiyyə qoşanlara, şüar tipli yazılara qarşı mübarizə ənənəsini də davam etdirmişdir. "Yeni yol" da "Molla Nəsrəddin" kimi xırda hisslərdən, məzmunsuz, ümumi və cılız mövzulardan uzaq olmaqla böyük ideallara xidmət etmişdir. Çünki, istər molla-nəsrəddinçiləri, istərsə də yenyolçuları həqiqəti yazmağa, cəmiyyətdəki ziddiyyətləri, eybəcərlikləri satirik-yumoristik tərzdə deməyə sövq edən Vətənə, xalqa dərin məhəbbət, milli heysiyyət, vətəndaşlıq duyğusu olmuşdur.

"Molla Nəsrəddin" çap olunmaq üçün göndərilən şeirlərə, bədii parçalara öz münasibətini "Poçt qutusu" rubrikası vasitəsilə bildirmiş, jurnala təqdim olunan materiallar satirik-yumoristik üslubda, düşündürücü və lakonik məzmununda, duzlu, eyhamlı cümlələrlə təhlil etmişdir. "Yeni yol" qəzeti də vaxtilə "Molla Nəsrəddin" jurnalının kəşf etdiyi, yeni janr kimi diqqəti cəlb edən bu ənənəvi rubrikanı öz səhifələrində davam etdirmiş və yaşatmışdır. Yeni ədəbi nəslin formalaşmasına, ədəbi prosesə olan tələbkərlik və qayğı burada da özünü göstərir. Ədəbi prosesə məhz "Poçt qutusu" vasitəsi ilə nəzarət edən və onu istiqamətləndirən C.Məmmədquluzadə "Yeni yol" qəzetinin baş redaktoru kimi öz sənət dərslərini burada da davam etdirmişdir.

"Yeni yol" qəzeti və "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri, fəaliyyəti barədə məlumatlar hər iki mətbu orqanda paralel olaraq öz əksini tapmışdır. "Yeni yol" qəzeti "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri taleyi ilə bağlı məsələləri öz səhifələrində işıqlandırmış, jurnalın aqibəti ilə yaxından maraqlanmışdır. Qəzet 28 oktyabr 1922-ci il tarixli 6-cı sayında "Molla Nəsrəddin" sərlövhəli elanında jurnalın sovet dövründə Bakıda yenidən nəşr olunacağını oxucularına sevinc hissi ilə çatdırmış, sonralar qəzetdə "Molla Nəsrəddin" jurnalına 1926-cı il üçün abunə yazılışı ilə bağlı ayrıca elan da yer almışdır. "Yeni yol"un əməkdaşlarından Mustafa bəy Əlibəyovun ("Yuxarıbaşlı") "Cinlər" sərlövhəli yazısında isə (10 fevral 1923, № 6) "Molla



Nəsrəddin”in 11-ci sayında gedən felyetondan bəhs olunur.

“Yeni yol” qəzetində “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunan felyetonlara tənqidi münasibətə də rast gəlinir. Belə ki, jurnalın 7 iyul 1923-cü il tarixli 27-ci nömrəsində yer almış, Salyandakı Yeni Türk Əlifba Komitəsinin yarıtılmaz fəaliyyəti barədə tənqidi məqalə qəzetdə təkzib edilmişdir. İmzasız yazılan həmin məqalədəki haqsız və qərəzli tənqidə cavab olaraq Salyanda Yeni Türk Əlifba Komitəsinin təqdirəlayiq işindən danışılır, həmin ilin iyul ayında Salyan İcraiyyə Komitəsinin xərci hesabına yeni əlifbanın tədris olunduğu məktəbin açılmasından, mərkəzdən gələn dövrü mətbuatın lazımı yerlərə paylanmasından bəhs olunur. (Zərgərli Ə. 8 iyul 1923, № 21).

“Molla Nəsrəddin” aeroplanı” sərlövhəli xəbər də “Kommunist” qəzetinin jurnal üçün aeroplan yaratmaq təklifi, ayrı-ayrı şəxslər və idarələr tərəfindən bu məqsədlə çoxlu vəsait toplanması alqışlanır (12 sentyabr 1923, № 28).

“Yeni yol” qəzetində ərəb əlifbasının tənqidi və yeni əlifbanın təbliği məqsədilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının ədəbi priyomlarından, hətta Molla Nəsrəddin obrazından da istifadə edilmişdir. Qəzetin 27 iyun 1923-cü il tarixli 20-ci sayında “Diqqət ediniz” sərlövhəsi altında dahi Füzulinin:

“Gah bir hərf sükutlə qılar Nadiri nar,

Gah bir nöqtə qüsuru ilə gözü kor eylər”.

– misraları müqayisə məqsədilə ərəb və latın əlfbası ilə paralel şəkildə oxucunun mühakiməsinə verilmiş, Molla Nəsrəddin satirik obrazı isə özlüyündə “Hansı oxumaq asandır?” sorğusu ilə ərəb əlifbasının yazılışı və oxunuşundakı çətinliklərə şəhadətlik etmişdir.

“Molla Nəsrəddin” sovet dövrü yenidən nəşrə başlar-başlamaz sovet ideoloqları bu jurnalı yeni həyatla ayaqlaşa bilməyən bir jurnal kimi damğalamağa, onu öz ideya istiqamətindən zorla döndərməyə çalışmışlar. Bu mətbu orqanın 1930-cu ildə çap edilən nömrələri barədə rəsmi məlumat-xülasə



yazan Azərbaycan SSR Baş Ədəbiyyat müvəkkilliyinin inspektoru İbad Əliyev jurnalı siyasətdən uzaq olmaqda, sinfi mübarizəyə qoşulmamaqda təqsirləndirmiş, sonda bu nəticəyə gəlmişdir ki: "Jurnalı sinfi mübarizə silahına çevirmək zəruridir, onun müstəqilliyini, yarım-rəsmiliyini qırmaq vacib sayılsın və "Kommunist", yaxud "Yeni yol" qəzeti redaksiyasının sərəncamına verilsin və o həmin qəzetlərdən birinin və Azərbaycan Mübariz Allahsızlar İttifaqının orqanı edilsin" (32). Bu faktın özü də iki mətbuat arasındakı yaxınlıqdan, üzvi bağlılıqdan xəbər verir.

Bütün bunlar təsdiq edir ki, "Yeni yol" qəzeti yeni əlifbanı tətbiq və təbliğ etməklə "Molla Nəsrəddin" jurnalının milli tərəqqiyə nail olmaq məramını davam etdirmiş, Azərbaycan dili və ədəbiyyatını, maarif və mədəniyyətini inkişaf etdirmək vəzifələrini uğurla həyata keçirmişdir. "Yeni yol" totalitar sovet rejimi dövründə milli-mənəvi dəyərlərimizi cəsarətlə təbliğ etmişdir. Qəzet öz ideya istiqaməti ilə "Molla Nəsrəddin" ənənələrinə sadıq qalmış və bu ənənələri molla-nəsrəddinçilərlə birlikdə yaradıcı şəkildə davam etdirmişdir. Beləliklə də, "Yeni yol" qəzeti və "Molla Nəsrəddin" jurnalı arasında "əməl dostluğu" formalaşmış, bu mətbu orqanlar ümumxalq mənafeyinə xidmət etmək kimi vahid bir cəbhədə birləşmişlər.

"Yeni yol" qəzetinin məqsəd və vəzifələrinin, ideya istiqamətinin öyrənilməsi bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, qəzet xüsusilə də nəşrinin ilk illərində milli ideologiyanın layiqli təmsilçisi olmuşdur. "Yeni yol"-un nəşrinin ilkin mərhələsi, hələ sovetləşməmiş, bolşevik mətbuatı kimi siyasiləşdirilməmiş bu dövrü müasir jurnalistikamız üçün ümummilli ideyalar mənbəyi və yaradıcılıq məktəbi sayıla bilər.

"Yeni yol" qəzetinin Azərbaycan publisistikasının inkişafında müstəsna xidmətləri olmuşdur. Belə ki, qəzet dövrün tanınmış yazıçı-publisistləri ilə yanaşı, yenicə yaradıcılığa başlamış gənc jurnalistlər üçün də söz meydanı, əsl sənətkarlıq



məktəbi rolunu oynamışdır.

Qəzetdə "Molla Nəsrəddin" jurnalına məxsus, Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən "publisist forma kimi düşünülmüş" (47, s. 279-280) "Poçt qutusu" rubrikası molla-nəsrəddinçilərlə yanaşı yeniyolçuların da peşəkar jurnalist kimi formalaşmalarında mühüm rol oynamışdır. Bu rubrika bir qədər də satirik-tənqidi mahiyyət daşımışdır. Dövrün demokratik fikirli ziyalıları "Poçt qutusu" rubrikası altında ictimai həyatın ziddiyyətlərini tənqid etmişlər. Qəzetin 27 yanvar 1923-cü il tarixli 4-cü nömrəsindəki "Poçt qutusu"nu "açaq":

"Gəncəliyə: Gəncədə Yeni Əlifba Komitəsinin yatdığını göstərməkdə haqlısınız; qeyri idarələr bərk çalışdığını görə onun yatması o qədər ziyan gətirməz.

Qonağa: Şəmkir quldurlarının üzə çıxması, tribunal sessiyası ilə atışan qacaqların da qaladan buraxılması onların bağışlanmalarına görədir, onu özgə cürə yozmaq lazım deyil.

H.V. imzası ilə yazan arkadaşımıza: Yazdıqlarının hamısı pək yerli və doğru olduğundan, qəbul olunub nəzərə alındı. Bu barədə sizdən artıq dərəcədə razıyıq, ancaq yaxşı olardı ki, o "Bir şey gözləmirəm" deyən arkadaşımız da sizin kibi öz düşüncələrini yaza idi".

"Yeni yol" qəzetinin yenidən yaradıcılığa başlayan qələm sahiblərinin sənətkarlıq baxımından inkişafına, püxtələşməsinə mühüm təsir göstərdiyini əsaslandırmaq üçün ədəbiyyatşünas, tənqidçi kimi qəzetdə mütəmadi çıxış edən Əli Nazimin Batumdan "Səmimi dostunuz" imzası ilə redaksiyaya göndərdiyi 5 noyabr 1923-cü il tarixli məktuba nəzər salaq:

"Möhtərəm Yeni Türk Əlifba Komitəsinə!

Səmimi salamımı hamınıza yetirdikdən sonra aşağıdakı şeirimi möhtərəm "Yeni yol"da dərc etməyinizi rica edirəm.

Şeirlərimi dərc etməyinizdən dolayı sizə çox təşəkkür edirəm. Çünki məni çox həvəyə gətirdiniz. Mənim təbiətim elədir, rəğbət görünə yazmağa çox həvəsli oluram. Qəzetəni alan kimi



şeyi gördüm və çox şad oldum. Və aşağıdakı şeyi fransızcadan tərcümə etdim. Əminəm ki, dərc edərsiniz" (112).

"Yeni yol" qəzeti ayrı-ayrı məqalələr vasitəsilə gənc jurnalistlərə yaradıcılıq istiqaməti verərək onların mövzu, ideya, dil və üslub baxımından formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Q.Qaraqaşlı "Gənc yazıçılarımız fikir verməlidir" (9 fevral 1925, № 32 (143) məqaləsində yazırdı ki, əsl jurnalist şəxsi ambisiyalara deyil, ümummilli ideyalara xidmət etməli, aktual mövzuları işıqlandırmalıdır. Müəllif uzun-uzadı yazılmış, çətin, anlaşılmaz cümlələrlə doldurulmuş, sərlövhəsi düzgün seçilməmiş bəzi məqalələri tənqid edərək bildirirdi ki, bu cür yazılar qəzetin oxucu auditoriyasını itirməsinə səbəb ola bilər.

Ə.Qarabağlının "Yeni ildə unudulmuşları yada salmalıdır" (1 yanvar 1929, № 1) məqaləsində isə mətbuatda gedən bir çox xəbərlərin, elanların özünü doğrultmamasından, həyata keçməməsindən giley-güzar edilir. Məqalədə "Ədəbiyyat cəbhəsində" adlı ayda bir dəfə yeni qəzet çıxacağı, Azərnəşrdə S.Ə.Şirvaninin külliyyatının nəşr olunacağı, Bakıda elmi mütərcimlər cəmiyyətinin fəaliyyətə başlayacağı ilə bağlı mətbuatda gedən, lakin özünü doğrultmayan informasiyalar tənqid olunur.

"Yeni yol"un səhiflərində o zamankı ideologiyanın tələbləri çərçivəsində sağlam, obyektiv tənqidi məqalələrə də rast gəlinir. Lakin bu heç də həmişə birmənalı qarşılanmır, istehsalat idarə və müəssisələrindəki nöqsanlar barədə işçi müxbirlərin qəzetə göndərdiyi tənqidi yazılar nəticəsiz qalır, müxbirlərlə müəssisə rəhbərləri arasında narazılıqlar meydana gəlirdi. Bu məsələ dairə müxbirlərinin konfransında müzakirə olunmuş, idarə rəhbərlərinin müxbirlərin yazılarına cavab vermək əvəzinə onları təqib etmələrinə qarşı etiraz səslənmiş, bu narazılığı aradan qaldırmaq üçün hətta müxbirləri müdafiə məsələsi ilə məşğul olacaq təhqiqat bürosu da təşkil olunmuşdu.

"Yeni yol" qəzetinə Yeni Türk Əlifba Komitəsi tərəfindən rəhbərlik və nəzarət edilir, qəzetin fəaliyyətində sənətkarlıq



baxımından yol verilən nöqsanlar obyektiv şəkildə tənqid olunur, bu qüsurların vaxtında islah olunması üçün lazımi iş aparılırdı. Yeni Türk Əlifba Tiflis Komitəsinin IV plenumunda "Yeni yol" qəzetinin nöqsanları ilə əlaqədar məsələlər müzakirə olunmuş, bu barədə Yeni Türk Əlifba Mərkəzi Komitəsinə 17 aprel 1925-ci il tarixdə məktub göndərilmişdir:

"Yeni yol" Ümumzaqafqaziya Yeni Türk Əlifbasının orqanıdır. Bu qəzetdə yeni əlifbanın geniş xalq kütlələri arasında yayılmasına, onun xəlqiliyinə daha fazla diqqət verilməsi şayan arzu olunduğuna görə qəzet gərək sadə və düzgün bir dil və imla ilə çıxsın və nəhayət mümkün olduğu qədər texniki cəhətdən qüsursuz olsun.

Plenum bu etibarı ilə "Yeni yol"da aşağıdakı nöqsanları tapır:

A) "Yeni yol" tamamilə bir siyasi qəzet şəklini almışdır. Yeni əlifba işləri orada çox az yer tutur. Misal üçün, martda çıxan nömrələri alırsaq, görərik ki, bir ay içində "Yeni yol"da çıxan 98 məqalədən 55%-i siyasi, 27%-i maarif, ədəbiyyat, 9%-i iqtisadi və yalnız 7%-i yeni əlifbaya aid olmuşdur.

B) Qəzetin dili çətinidir. Bir çox yazılar oxunmur, əksəriyyəti anlaşılmaz bir dil ilə yazılmaqdadır, eyni kəlmə cürbəcür imla ilə yazılır.

C) Qəzetdə o qədər çox və elə səhvlər buraxılmışdır ki, onlar qəzetin qiymət və əhəmiyyətinin pozulmasına səbəb olurlar.

Cəmiyyətin Zaqafqaziya miqyasında və daha müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün plenum Mərkəzi Komitənin və "Yeni yol" qəzeti idarəsinin də bu xüsusda çalışmalarını arzu edir. Ona görə də lazım olan propoqandayı aparmanız rica olunur" (112).

Göründüyü kimi, "Yeni yol" milli jurnalistikanın janrı, məzmun etibarı ilə formalaşmasına, sənətkarlıq məsələlərinin həllinə, tələbkarlıqla yanaşmış, yeni imzalara diqqət və qayğı göstərmişdir. Redaksiya heyətinin fəaliyyətinin, əsas müəlliflərin publisitikasının öyrənilməsi, təhlili bunu bir daha sübut edir.



## **"YENİ YOL" QƏZETİNİN İLK BAŞ REDAKTORU**

"Yeni yol" qəzetinin ilk nömrələri "Qəzetə heyəti" tərəfindən nəşr olunsada, Azərbaycan MİK-in 11 sentyabr 1922-ci il tarixli qərarı ilə görkəmli dramaturq, nasir Cəlil Məmmədquluzadə qəzetə baş redaktor təyin olunmuşdur. Yeni Türk Əlifba Komitəsi tərəfindən C.Məmmədquluzadəyə verilən 20 iyun 1923-cü il tarixli 511 nömrəli vəsiqədə də onun "Yeni yol" qəzetində baş mühərrir (rusca mətnədə redaktor) vəzifəsində işlədiyi göstərilir (108). Beşinci nömrədən etibarən qəzet görkəmli jurnalistin imzası ilə çıxmağa başlamışdır.

20 iyun 1923-cü il tarixli iyirminci sayınadək Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə çıxan "Yeni yol" həmin nömrədən etibarən ikili redaktor – Bəhram Bəhramov və Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən nəşr olunmuşdur. 1 yanvar 1924-cü il tarixdən etibarən Yeni Türk Əlifba Komitəsi tərəfindən "Yeni yol" qəzetinin redaksiya heyətinə təyin olunan Mirzə Cəlil həmin ilin may ayına qədər burada fəaliyyət göstərmiş, 1 may 1924-cü il tarixdə öz ərizəsi ilə qəzetin redaksiya heyətindən azad edilmişdir. Həqiqətdə isə, çox güman ki, Cəlil Məmmədquluzadənin cəmiyyətdəki və mövcud quruluşdakı nöqsanlarla, dövlət məmurlarının fəaliyyətindəki əyintilərlə bağlı cəsarətli tənqidi çıxışları onun bu qəzetdən uzaqlaşdırılmasına səbəb olmuşdur.

1925-ci ilin oktyabrından 1928-ci ilin 31 martına kimi M.S.Ordubadi bu qəzetin redaktoru vəzifəsində çalışmışdır. Bu tarixdən 7 oktyabr 1929-cu ilədək "Yeni yol" Zinyət Nuşirəvanovun redaktorluğu ilə nəşr olunmuşdur. Sonrakı redaktor Əhməd Triniç 5 mart 1931-ci ilədək qəzetə məsul redaktorluq etmişdir. Bu tarixdən 26 dekabr 1935-ci il sayınadək qəzetin məsul redaktoru Əli Aslanov olmuşdur. Növbəti məsul redaktor Ağahüseyn Rəsulzadə 26 fevral 1937-ci ilədək qəzetdə



çalışmışdır. 27 fevral 1937-ci il tarixdən 26 iyun 1937-ci il tarixə qədər Qulam Məmmədlinin redaktoruğu ilə çıxan “Yeni yol” qəzetinin sonuncu baş redaktoru Hüseyn Şahgəldiyev olmuşdur.

Bu redaktorlar içərisində qəzetdəki məhsuldar jurnalistlik fəaliyyəti ilə müstəsnalıq təşkil edən qəzetin ilk baş redaktoru Cəlil Məmmədquluzadədir. “Yeni yol” qəzetinin nəşrinin ideya təşəbbüskarı Səməd ağa Ağamalıoğlu, bu ideyanı gerçəkləşdirən əsas ədəbi sima isə məhz Mirzə Cəlil olmuşdur. Müasirlərinin qəzetə və onun nəşiri C. Məmmədquluzadəyə münasibətini əks etdirən bu fakt fikrimizi bir daha təsdiqləyir: “Buynakskda çıxan “Maarif yolu” jurnalının 15 noyabr 1925-ci il tarixli sayında Osman Axçolaqlı yazırdı: “...Keçən 1922-ci sənəsi ortalarında latın əlifbası Azərbaycan Sovet Cumhuriyyəti mərkəzi olan Bakı şəhərində Cəlil Məmmədquluzadə yoldaş tərəfindən bilfel tətbiq olunmağa başladı. Cəlil yoldaş latın hürufatına bir qəç rus hürufu və bir-iki şəkillər də qoşub tərtib etdiyi əlifba ilə “Yeni yol” namında türkcə həftəlik bir qəzet nəşrinə başladı. Məsələ Moskvadakı şərqililər mətbuatında da mövzuyi-bəhs oldu” (71, s. 428).

Qəzetin ilk nəşr ilindəki (1922) sayları, demək olar ki, böyük mühərrir Mirzə Cəlilin publisistikasından ibarətdir. Sonrakı iki ildə də görkəmli jurnalistin publisistikası qəzetdə ən çox rastlaşdığımız jurnalistlik yaradıcılığıdır.

Qəzetin digər baş redaktorlarının fəaliyyəti, M.S.Ordubadi istisna olmaqla, siyasi-ideoloji rəhbərlik xarakteri daşımış, qəzetdə onların imzaları görünməmişdir. Tədqiqat zamanı bu redaktorlardan Z.Nuşirəvanov və Q.Məmmədlinin ictimai-siyasi hadisələrlə, əlifba islahatı ilə bağlı dərc olunmuş tək-tük yazılarına rast gəldik. Buna görə də, “Yeni yol”un yaradıcılarından olan, istər jurnalistlik fəaliyyəti ilə, istərsə də ictimai-siyasi xadim kimi qəzetin nəşri tarixində misilsiz yeri olan C.Məmmədquluzadənin “Yeni yol” qəzetindəki nəşirlik fəaliyyəti üzərində ayrıca dayanacağıq.

XX yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadənin



(1869-1932) adı mətbuat tariximizə də qızıl hərflərlə həkk olmuşdur. O, Həsən bəy Zərdabi tərəfindən əsas qoyulmuş Azərbaycan mühərrirlik sənətini davam və inkişaf etdirərək yeni, yüksək mərhələyə çatdırmışdır. Ədibin jurnalistlik fəaliyyəti təkcə "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə məhdudlaşmayıb daha geniş mətbuat dünyasını əhatə edir.

Xüsusilə yazıçının təbəddülatlarla dolu, keşməkeşli, coşğun, məhsuldar, müəyyən mərhələdə isə məhdudlaşdırılmış sovet dövrü jurnalistlik fəaliyyətinin hələ də toxunulmamış, yetərinə öyrənilməmiş, tədqiqata ehtiyacı olan məqamları vardır. C.Məmmədquluzadənin publisistikasının müstəqillik və milli ideologiya baxımından əhatəli tədqiqi istər ədəbiyyatımızda mirzəcəlilşünaslıq baxımından, istərsə də milli mədəniyyətimizin, mətbuatımızın zəngin tarixi inkişaf yolunun öyrənilməsi baxımından zəruridir. Ədibin sovet dövrü yaradıcılığının ilkin mərhələsinə, "umid və inam dövrü (1921-1928)" kimi səciyyələndirilən (47, s.360) dövrə təsadüf edən "Yeni yol" qəzetindəki nəşrlik və publisistik fəaliyyəti bu baxımdan xüsusi maraq doğurur.

C.Məmmədquluzadə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulan ilk dövrlərdə – 1921-ci ilin iyun ayında rəsmi dəvətlə Təbrizdən Bakıya gəlir. O, ictimai-ədəbi mühitdə qabarıq şəkildə görünüb məhsuldar fəaliyyətlə məşğul olsa da, onu buraya gətirən başlıca istək "Molla Nəsrəddin"in fəaliyyətini Bakıda yenidən bərpa etmək, keçmiş molla-nəsrəddinçiləri bu jurnal ətrafına toplamaq idi. Azərbaycan K(b)P Rəyasət Heyətinin 20 avqust 1922-ci il tarixli qərarı ilə jurnalın nəşrinə icazə verilsə də (71, s. 369), Mirzə Cəlil bu məramını hələ ki, gerçəkləşdirə bilmirdi. Belə bir məqamda jurnalistikanı həyatının əsas qayəsi etmiş dahi C.Məmmədquluzadə üçün "Yeni yol" kimi bir qəzetə redaktorluq etmək təklifi qaçırılmaz fürsət olur və o, bu fürsəti layiqincə dəyərləndirir. Görkəmli naşir "Molla Nəsrəddin"in yenidən nəşrinə 2 noyabr 1922-ci il tarixdə müyəssər olur ki, bu vaxta qədər artıq onun redaktorluğu ilə "Yeni yol"un 6 nömrəsi işıq üzü görmüşdü.



C.Məmmədquluzadə hələ yeniyolçu publisist fəaliyyətindən əvvəl özünü latın əlifbası mücahidi kimi təsdiqləmişdi. "O, 1895-ci ilin iyun-avqust aylarında "Peterburqda "Novaya vremya" qəzetinin redaktoru Suvorinin yanında olmuş və ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə dəyişmək məsələsini qəzetdə qaldırmağı məsləhətləşmişdi. Suvorin ona cavab vermişdi ki, bu məsələ hələ bişməmiş və ona görə də qaldırılması vaxtı çatmamışdır" (71,s. 32).

"Molla Nəsrəddin"dəki bədii-publisist yaradıcılığı boyu hər vəchlə ərəb əlifbasının oxunuş və yazılışının çətinliyini, dilimizə yararsızlığını, əhalinin savadlanmasına başlıca maneə olduğunu təbliğ edən C.Məmmədquluzadəni "Yeni yol" qəzetinə bağlayan başlıca ideya da elə yeni əlifba uğrunda mübarizə idi. Digər bir tərəfdən Mirzə Cəlil bu qəzetdə redaktorluq fəaliyyətinə başlayarkən əvvəllər də tanıdığı, qarşılıqlı ehtiram, dostluq münasibətlərində olduğu S.Ağamalıoğlu ilə arxalanmışdı.

Mirzə Cəlil qəzetin ilk sayında (21 sentyabr, 1922) dərc etdirdiyi proqram-manifest xarakterli "Təbrik" adlı baş məqaləsi ilə qəzetin və yeni əlifbaçıların məramını bəyan etmiş, eyni zamanda özünün qəzetdəki prinsipial mövqeyini əvvəlcədən xalqa çatdırmışdı. Bu məqalə xarakter etibarı ilə "Molla Nəsrəddin" jurnalının ilk sayındakı (7 aprel, 1906) "Sizi deyib gəlmişəm" və keçmiş sovet hökuməti dövründəki birinci sayında (2 noyabr, 1922) çıxan və jurnalın sovet rejimi zamanındakı proqramını əks etdirən "Şura" məqalələrini xatırladır.

"Yeni yol"un satirik yönlü mətbuat kimi fəaliyyətə başlaması, "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilə əsasən ideya, məslək və əqidə birliyinə malik olması hər iki mətbu orqanın nəşiri Mirzə Cəlilin sənətkarlıq üslubu, yaradıcılıq qayəsi ilə bağlıdır.

"Yeni yol" qəzetinin xeyirxah məramını və milli demokratik ideya istiaqəmətinə alqışlayan C.Məmmədquluzadə bu qəzetin nəşri münasibəti ilə qələmə aldığı "Yeni yol" məqaləsində "Molla Nəsrəddin" kimi məşhur, oxunaqlı bir jurnal vasitəsilə "Yeni yol" qəzetini təbliğ etmək fərsətini dəyərləndirərək fəxr ilə yazırdı: "Neçə



il dayanmaqdan sonra məcmuəmizin indiki başlanışı yeni bir yola tuş gəlib. Təzə bir xoşbəxtliyə təsadüf edib: bu "Yeni yol" türk mətbuatının təzə əlifbayə – təzə, latın əlifbasına keçməsidir. Min şükürlər olsun ki, türklər üçün maarif və mədəniyyət yolu göstərildi, dünyadə qeyri millətlərtək tərəqqi etməyə geniş bir meydan açıldı, şükürlər olsun ki, İslam aləminin küllü qanadını imdiyə tək səriyən iplərdən azad olduq ki, o iplərin adı ərəb hürufatı olsun" ("Molla Nəsrəddin", 2 noyabr, 1922, № 1).

Cəlil Məmmədquluzadə məqalədə vaxtilə əlifba islahatı uğrunda mübarizə aparan M.F.Axundov kimi Vətən və millət fədailərinin də xidmətlərini yad edir, onların arzularının gerçəkləşməsindən iftixarla yazırdı: "Pəs minlərcə həsrət qalan həqiqi millət xadimlərimizin arzuları bitdi, pəs ruhları bizim üçün əziz olan Mirzə Fətəli, Mirzə Mülkum xanın və bunların çoxluca həmfikirlərinin ruhi-pakiləri şad oldu. Biz səmim qəlbdən təbrik edirik o kəsləri ki, biz tək bu "Yeni yol"u ürəkdən alqışlayırlar. Biz ümid edirik ki, tez bir zaman olar ki, millətimiz bu həqiqi yeni yolu tutub və tez bir vəqtdə onun səmərəsi ilə feyziyyab olub gələcəkdə bu yolun banilərini xeyir-dua ilə yad edəcəklər".

C.Məmmədquluzadə bir neçə yazısını paralel olaraq hər iki mətbuat orqanında – "Molla Nəsrəddin"də və "Yeni yol"da çap etdirmişdir. Ədibin "Molla Nəsrəddin" jurnalının 19 noyabr 1922-ci il tarixli 3-cü sayında işıq üzü görmüş "İnqilab lazım" felyetonunun "Yeni yol" qəzetinin 25 noyabr 1922-ci il tarixli 10-cu sayında çap olunmasına səbəb yazıdakı mədəni geriliklə mübarizə ruhu, milli tərəqqiyə çağırış idi ki, bu da "Yeni yol"un ideya-siyasi məramı ilə üst-üstə düşürdü.

Mirzə Cəlilin "Molla Nəsrəddin" jurnalının 3 mart 1923-cü il tarixli 15-ci sayında işıq üzü görmüş "Maarif" felyetonu "Yeni yol" qəzetinin 3 mart 1923-cü il tarixli 8-ci sayında da çap olunmuşdur ki, bunun da səbəbi Azərbaycan maarifini inkişaf etdirməyin zəruriliyindən bəhs edən məqalənin "Yeni yol" qəzetinin də əsas məramına xidmət etməsi idi.



Ədibin "Molla Nəsrəddin" jurnalının 7 iyul 1923-cü il tarixli 27-ci sayında yer almış "Hara düşüm?" felyetonuna "Yeni yol" qəzeti də 8 iyul 1923-cü il tarixli 21-ci sayında müraciət etmişdir. Felyetonda cəmiyyətdəki sosial ədalətsizliklər, dövlət məmurlarının yol verdiyi əyintilər, rüşvətxorluq ifşa olunur. Elə "Yeni yol" qəzeti də uzun illər bu nöqsanlarla barışmaz mübarizə aparmışdır. "Yeni yol" qəzetinin bu yazıları "Molla Nəsrəddin" jurnalından götürüb öz səhifələrində dərc etməsi bu mətbu orqanların sıx yaradıcılıq əlaqələrini, əqidə birliyini bir daha təsdiq edir.

M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, B.Abbaszadə kimi məşhur molla-nəsrəddinçilərin "Yeni Yol"a cəlb olunması, qəzetlə fəal əməkdaşlıq etmələri məhz onların "ağsaqqal qələm yoldaşı", "ədəbi dövrün başçısı" (29) dahi Mirzə Cəlilin redaktorluq nüfuzu, təşəbbüskarlığı, tələbkarlığı ilə bağlıdır. C.Məmmədquluzadə baş redaktor kimi onların redaksiyaya ünvanlanan yazılarının bu iki mətbu orqandan hansında dərc edilməsində də əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu özü də molla-nəsrəddinçilərin "Yeni yol"la əməkdaşlıq etməsinə səbəb olan vacib amildir.

Cəlil Məmmədquluzadənin "Yeni yol" qəzetindəki fəaliyyəti yaradıcılıq baxımdan böyük dəyərə malik olsa da, kiçik bir dövrü əhatə edir. Bu qısa müddət ərzində görkəmli yazıçı, jurnalist Mirzə Cəlil "Yeni yol" qəzetindəki yorulmaz fəaliyyəti və əzmkarlığı, dəyərli məqalə və felyetonları ilə, şəxsi nüfuzu ilə yeni əlifba islahatının həyata keçirilməsində əvəzsiz rol oynamış, ədəbi-ictimai fikrin inkişafına öz töhfəsini vermişdir.

Lakin təəssüfləndirici haldır ki, ədibin "Yeni yol" qəzeti ilə bağlı publisistikası hələ indiyə qədər ayrıca araşdırılıb tədqiq edilməmiş, tanınmış mirzəcəlilşünas, akademik İsa Həbibbəylinin də qeyd etdiyi kimi, ədibin bu qəzetdə dərc edilmiş onlarla məqalə və felyetonu indiyədək toplanıb onun əsərləri külliyatına daxil edilməmişdir. (47, s. 366). Ədəbiyyat dərslərlərində, C.Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığından bəhs edən monoqrafiyalarda ədibin "Yeni yol" qəzetindəki fəaliyyətinə ya heç



toxunulmamış, ya da bu məsələdən çox səthi bəhs edilmişdir.

Belə ki, Fərman Bayramovun tətib etdiyi "Cəlil Məmmədquluzadə" adlı biblioqrafik göstəricidə (25) tanınmış jurnalistin "Yeni yol" qəzetindəki fəaliyyəti ilə bağlı fakt və məlumatlar dəqiqliyi ilə öz əksini tapmamışdır. Kitabda onun bir qisim felyetonu haqqında biblioqrafik məlumat yer alsa da, qəzetin ilk sayındakı "Təbrik" adlı baş məqaləsindən başqa heç bir məqaləsi barədə məlumat verilməmiş, Mirzə Cəlilin sırf bu qəzetdəki bədii-publisistik yaradıcılığına məxsus olan "Yeni əlifbaçı" imzası və bu imza ilə dərc olunan "Heykəl açılışı" (25 noyabr, 1922, № 10.) məqaləsi isə ədibin müasirlərindən birinə (konkret müəllif göstərilməyib – M. S.) aid edilmişdir.

Görkəmli salnaməçi Qulam Məmmədlinin tətib etdiyi "Molla Nəsrəddin" salnaməsində Cəlil Məmmədquluzadənin "Yeni yol" qəzetindəki yaradıcılığı ilə bağlı tarixi faktlar və məlumatlar daha dəqiqliklə əks etdirilmiş, onun qəzetdə dərc olunan məqalə və felyetonlarının böyük əksəriyyəti haqqında məlumat verilmişdir. Lakin burada da C. Məmmədquluzadənin "Yeni yol"dakı publisistikası bütövlükdə öz əksini tapmamış, yazıçının onlarla məqalə və felyetonu tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Salnamədə bəzi məqalə və felyetonların adlarında təhriflərə də yol verilmişdir. Belə ki, "Molla Nəsrəddindən" və "Möhkəm iplər" felyetonları "Molla Nəsrəddin", "Mədəni iplər", "Yenə müəllim" və "Gələcək" jurnalı" (Yeni Əlifba Komitəsinin orqanı – M.S.) məqalələri isə "Yeni müəllim" və "Gələcək jurnal" adı altında oxucuya təqdim olunmuşdur. Salnamədə haqqında məlumat verilən "Lağlağı" imzalı "Nəcəf" yazısına (12 sentyabr, 1923, № 28) isə qəzetin orijinal nüsxəsində rast gəlmədik. Həmin nömrədə ədibin "Lağlağı" imzası ilə yalnız "Bəxt" adlı felyetonu dərc olunmuşdur.

Mirzə Cəlilin "Yeni yol" qəzeti səhifələrində işıq üzü görmüş felyeton və məqalələrinin böyük əksəriyyəti ilk dəfə ədibin akademik Əziz Mirəhmədov və Turan Həsənzadə tərəfindən 1985-ci ildə tərtib edilmiş külliyyatında (63; 64) öz əksini tapmışdır. Lakin



Q. Məmmədlinin "Molla Nəsrəddin" salnaməsində Mirzə Cəlil qələminin məhsulu olduğu təsdiqlənən ("Yenə müəllim", "Gələcək" jurnalı", "Yaylağa gedənlər", "Deyiləm", "Qulağımız qızışıb"), eləcə də həmin nəşrdə adı çəkilməyən bir çox məqalə və felyetonlar bu külliyyata daxil edilməmişdir.

2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə (13) C.Məmmədquluzadənin dördcildlik külliyyatı (65 - 68) nəşr olunmuşdur. Bu mükəmməl külliyyat görkəmli akademik, tanınmış mirzəcəlisünas İsa Həbibbəyli tərəfindən tərtib olunmuşdur. Tədqiqat nəticəsində Mirzə Cəlil qələminə məxsus olduğunu ilk dəfə təsdiqlədiyimiz, indiyədək müəllifin külliyyatlarına salınmamış, "Yeni yol" qəzetindəki bir neçə məqalə və felyeton akademik İ.Həbibbəylinin səy və təşəbbüsü ilə həmin külliyyata daxil edilmişdir. Lakin sonrakı araşdırmalarımız zamanı C.Məmmədquluzadənin "Yeni yol"dakı 30-a yaxın məqalə və felyetonu ilk dəfə üzə çıxarılıb tədqiqata cəlb olunmuş və "Mollanəsrəddinçilər "Yeni yol"da" kitabına daxil edilmişdir (95).

Bütün bunlar təsdiq edir ki, Şərqdə Molla Nəsrəddin kimi məşhur olan C.Məmmədquluzadə "Yeni yol" qəzeti və Yeni Türk Əlifba Komitəsindəki ədəbi-ictimai fəaliyyəti zamanı yeni əlifbanın türk xalqları arasında tətbiqində və türkdilli xalqların vahid əlifbasına çevrilməsində kəsərli qələmi və şəxsi nüfuzu ilə mühüm rol oynamışdır.



## **GÖRKƏMLİ SATİRİK PUBLİSİSTLƏRİN YARADICILIĞI "YENİ YOL" QƏZETİ SƏHİFƏLƏRİNDƏ**

### **a) Cəlil Məmmədquluzadə**

**C**əlil Məmmədquluzadənin "xalqın ürəyindən qopan publisistika"sında (102, s.163) onun "Yeni yol" qəzetindəki yaradıcılığının əsas və önəmli yeri var. Yüksək bədiilik, obrazlılıq, səciyyəvi və tipik obrazlar qalareyası, hədsiz tələbkərlilik və böyük ideallar uğrunda məqsədyönlü mübarizə Mirzə Cəlilin realist publisistikasının başlıca keyfiyyətləridir. Sadə, anlaşıqlı danışq dili, fikir sərrastlığı və aydınlığı, toxunulan problemlərin kəskinliyi və konkretliyi dahi ədibin yaradıcılığının əsas məziyyətlərindəndir. Təsirli ifadə vasitələri, təhkiyədəki dəqiqlik və inandırıcılıq, təsvirlərin yığcamlılığı və tutumluluğu, xarakterlərin dolğunluğu, maraqlı psixoloji məqamlar – bütün bunlar C.Məmmədquluzadənin publisistik əsərlərini oxunaqlı edən, hər dəfə daha dərin və yeni bir məna kəsb etməsinə rəvac verən başlıca vasitələrdir. Zəngin həyat müşahidəçiliyi, mövzular aləminin genişliyi, sənətkarlıq boyalarının əlvanlığı, dil orijinallığı və üslub çoxcəhətliliyi Mirzə Cəlil publisistikasının əsas leytmotividir.

Cəlil Məmmədquluzadənin "Yeni yol"dakı məqalələrinin demək olar ki, hamısı "baş məqalə" funksiya və dəyərinə malikdir. Bu məqalələrin böyük əksəriyyəti qəzetin əsas məramına – ərəb əlifbası əleyhinə mübarizəyə və yeni əlifbanın təbliğinə həsr olunmuşdur. Tekstoloji tədqiqat nəticəsində Yeni Əlifba Komitəsinin orqanı olan "Yeni yol"da Komitənin yeni əlifbanın tətbiqi istiqamətində gördüyü işlər, bu sahədə qazanılan uğurlar barədə imzasız yazıların məhz qəzetin baş redaktoru Mirzə Cəlil tərəfindən yazıldığı ilk dəfə müəyyənləşdirilmiş,



elmi təhlil olunmuşdur. Onun "Yeni Əlifba Komitəsinin görmüş və görəcəyi işlər" (7 oktyabr 1922, № 3), "Komitə işləri barəsində" (28 oktyabr 1922, № 6) "Yeni əlifbanın gedişi" (9 iyun 1923, № 18) kimi hesabat xarakterli məqalələrində, "Yeni Əlifba Komitəsinin geniş iclası" (23 dekabr 1922, № 14), "Naxçıvandan" (19 aprel 1923, № 13) kimi xəbər-hesabatlarında Komitənin fəaliyyəti, yeni əlifbanın tətbiqi işinin gedişi barədə ətraflı məlumat verilir.

Görkəmli ədib əlifba islahatı haqqında fikirlərini belə əsaslandırır ki, bu məsələ 65 illik bir tarixə malikdir. O, M.F.Axundov kimi "əlifba mücahidlərinin" yeni əlifba uğrundakı mübarizələrini və onların bu sahədəki əsərlərini xatırlatmaqla xalqda əlifba islahatına böyük inam aşılayır. Ədibin "Yenə müəllim" (7 oktyabr 1922, № 3) və s. məqalələri xalq arasında yeni əlifbaya olan marağı alqışlayan, xalqın yeni əlifba ilə tez bir zamanda maariflənəcəyini təbliğ edən publisistik nümunələrdir.

C.Məmmədquluzadə qəzetdə dərc olunmuş publisist məqalələrində Azərbaycan dilinin incəliklərinə bələd olan bir yazıçı, ziyalı kimi yeni əlifbanın üstünlüklərini elmi şəkildə izah edir, bunu yeni əlifbanın vahid orfoqrafiya qaydalarına malik olması, dilimizin orfoqrafiya və orfoepiya imkanlarını üzə çıxarmağa və yad kəlmələrdən təmizləməyə xidmət etməsi ilə əsaslandırır ("Yeni əlifba nə istəyir". 28 sentyabr 1922, № 2). Qəzetdə dərc olunan "Nöqtələr" (27 yanvar 1923, № 4), "Ovuc yazısı" (8 iyul 1923, № 11), "Möhkəm iplər" (21 oktyabr 1922, № 5), "Heyif olsun" (25 noyabr 1923, № 36), "İki xilafət" (11 mart 1924, № 6) adlı məqalələrdə, habelə "Molla Nəsrəddindən" (28 sentyabr 1922, № 2), "Kürk" (28 oktyabr 1922, № 6), "Oyun-oyuncaq" (7 oktyabr 1922, № 3), "Hədər" (4 noyabr 1922, № 7), "Deyiləm" (18 noyabr 1923, № 35) başlıqlı felyetonlarda ərəb əlifbasının dilimiz üçün yararsız olması, oxunuşundakı və yazılışındakı çətinliklər, yeni əlifbanın isə maariflənmə və tərəqqi üçün əsas vasitə olması əyani, müqayisəli təsvirlərin köməyi ilə



oxucuya çatdırılır. Bu əsaslandırılmış müqayisələr nəticəsində ərəb əlifbası "millətin ağır və öldürücü xəstəliyi", "dilimizi öldürən" "ilan-qurbağa yazısı", "oyun-oyuncaq", "ovuc yazısı", "mədəniyyət bağına gedən yol"da xalqa əngəl olan "möhkəm iplər", yeni əlifba isə, "türklər üçün maarif və mədəniyyət yolu", "tərəqqi etməyə geniş meydan", "dirilik yolu" kimi dəyərləndirilir. Böyük ədib sonda oxucusunu buna inandırmağa müvəffəq olur ki, "...ərəb hərflərinin vücudu ilə islam millətlərinin maarifcə tərəqqisinə ümid ola bilməz və ola bilməz" ("Təbrik", 7 oktyabr 1922, №3). Ədib eyni zamanda heç bir xalqın tarixində rast gəlinməyən əlifba islahatı məsələsinə diqqətlə yanaşır, sanki sonralar mövcud imperiyanın əlifba dəyişiklikliyindən Azərbaycan xalqını qədim tarixindən, milli soy-kökündən, zəngin mənəvi irsindən ayrı salmaq üçün ideoloji silah kimi istifadə edəcəyini böyük uzaqgörənliklə, qabaqcadan dərk edirdi:

"Mən yeni türk əlifbasının tərəfdarı deyiləm.

İki babətdən:

Biri budur ki, mən özüm köhnə yazıçıyam, çox kitablar yazmışam, lüğətlər yazmışam, dərs kitabları çapdan çıxartmışam. Əgər indi bu yeni əlifba baş tutsa, onda söz yox ki, mənim bu qədər əsərlərim ya gərək bilmərrə yaddan çıxa, ya da dübarə onları təzə hürufat ilə çapa vermək lazım gələcək" ("Deyiləm". 20 yanvar 1923, № 3).

C.Məmmədquluzadə Azərbaycan dilinin saflığı, təmizliyi, onun yad təsirlərdən qorunması uğrunda çoxillik mübarizəsini "Yeni yol" qəzetində də davam etdirmişdir. O, yeni cəmiyyətdə də yad dillərə aludə olub öz doğma dilini unudanları tənqid hədəfinə çevirir, dilimizin eybəcərləşdirilməsinin səbəbini təqlidçilik azarına tutulanlarda görürdü: "Bizim bu cür meymunlaşmağımıza səbəb o qədər padşah hökuməti deyildi, nə qədər ki, bizim öz şəfahətimiz idi, çünki bu barədə padşahın zorundan artıq bizim meymunluğumuz iş görürdü" ("Keçən günlər". 14 avqust 1923, № 25).



Mirzə Cəlil dilə böyük həssaslıqla, dərin məhəbbətlə yanaşaraq Azərbaycan dilinin qayda-qanununa uyğun olmayan neologizmləri, istilahları da tənqid edirdi ("Yığıntı". 8 oktyabr 1923, № 31).

C.Məmmədquluzadənin "Yeni yol" qəzetindəki publisistikasında onun maarifçilik ideyaları xüsusi yer tutur. O, elmə, təhsilə marağın artmasını alqışlayır, qızlarımızın təhsil almasına xüsusi diqqət yetirirdi. Müəllif məktəblərin sayının artmasını, Bakı Darülmüəllimatı və Ali Pedaqoji İnstitutunun (indiki Pedaqoji Universitet – M.S.) xalqın maariflənməsi yolundakı əzm-karlığını yüksək qiymətləndirirdi ("Yaxşı işin tarixi". 14 oktyabr 1922, № 4). Bununla yanaşı, Mirzə Cəlil kəndlilərin, xüsusilə də qızların maariflənməsi kimi "əhəmiyyətli məsələ"ləri önə çəkir, "qurtuluşumuzun və yüksəlməmizin bundan asılı" olduğunu bəyan edirdi ("Əhəmiyyətli məsələ" 28 oktyabr 1922, № 6).

C.Məmmədquluzadənin maarifimizlə bağlı yazılarından onun pedaqoji görüşlərini əks etdirən "Maarif" məqaləsi öz əhəmiyyəti ilə xüsusilə seçilir (3 mart 1923, № 8). Məqalə S.M.Əfəndiyevin eyniadlı məqaləsinin təsiri ilə yaranmışdır. Mirzə Cəlil həmkarının bu məqaləsini "ən səmimi qəlbdən yazılmış" publisistik əsər kimi qiymətləndirərək onun yalançı vəd və şişirtmə tərifləri, idarəetmədəki özündən müştəbehliyi tənqid edən fikirlərini təsdiqləmişdir. Görkəmli yazıçı-publisist milli dərsliklərimizin olmaması probleminə də toxunaraq S.M.Əfəndiyevin xalq maarifinin inqilabdan əvvəlki və sonrakı vəziyyəti barədəki cəsarətli qənaətini bir daha vurğulamışdır: "Biz inqilabın qabaqlarında o qədər özümüzü təriflədik ki, axırda baxdıq gördük ki, hələ inqilabdan qabaq mövcud olan məktəblərin sanıca da indi bizim məktəbimiz yoxdur" (çox qəribə)".

Mirzə Cəlil S.M.Əfəndiyevin xalqımızın gələcək inkişafı naminə elm, təhsil sahəsindəki nöqsanları aradan qaldırmaq fikrini də ürəkdən alqışlayaraq yazırdı: "Özümüzü boş-boşuna mədh və təhsin ilə yox, özümüzü quru tərif və yalançı alqışlar ilə



yox, məhz acı həqiqəti meydana qoymaq ilə biz maarif evini abad edə bilərik".

C.Məmmədquluzadə elm, maarif sahəsindəki nöqsanları tənqid etməklə yanaşı, savadsızlıqdan, gerilikdən xilas olmaq üçün nicat yolları arayır, çarəni inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin tərəqqi yolu ilə getməkdə görürdü ("Çarə lazım". 28 sentyabr 1922, № 2).

Maarifçi-demokrat ədib tərbiyə məsələlərinə də xüsusi əhəmiyyət verərək yazırdı ki, "elmi ələ gətirmək ilə tərbiyə işi gərək tuş gedələr, hələ bəlkə tərbiyə məsələlərini elm təhsilindən yuxarı tutmaq lazımdır" ("Uşaqlarımız". 27 yanvar-3 fevral 1923, № 4-5). O, ailə məsələlərində, valideyn-övlad münasibətlərində milli adətlərimizdən irəli gələn nöqsanlara – ailədə qadının mövqeyinə az əhəmiyyət verilməsinə, uşaqlara qarşı laqeydliyə, etinasızlığa öz kəskin etirazını bildirirdi. Ədib gələcək nəslin layiqli vətəndaş kimi yetişməsində ailənin rolunu xüsusi vurğulayırdı: "...bizim bu gödək ömrümüzdə bizə tək birçə dəfə uşağa tərbiyə vermək qismət olacaq, bu işi də labüd biz gərək öyrənək – öyrənməsək böyük insafsızlıq eləmiş olacağıq" (yenə orada). C.Məmmədquluzadə qələminin məhsulu kimi ilk dəfə tədqiqata cəlb etdiyimiz, bir-birinin məntiqi davamı olan "Uşaqlarımız" və "Uşaq teatri" (17 fevral 1923, №7) məqalələrində Mirzə Cəlil gənc nəslin düzgün tərbiyələnməsində onların asudə vaxtlarının səmərəli təşkilinin, teatr və s. mədəni istirahət, əyləncə ocaqlarının yaradılmasının da əhəmiyyətini qeyd etmişdir.

"Yeni yol" qəzetindəki publisistikasında xüsusi yer tutan təlim-tərbiyə, təhsil barədəki bu elmi-nəzəri fikirlər ədibin öz təbirincə desək, onun "köhnə müəllim"lik təcrübəsinə əsaslanır. Bu nümunələrin araşdırılıb öyrənilməsi bir daha göstərir ki, Azərbaycan pedaqoji fikir, məktəbdarlıq tarixində özünəməxsus yeri olan dahi Mirzə Cəlilin müəllimlik fəaliyyəti, bədii-publisistik yaradıcılığında öz əksini tapmış qiymətli pedaqoji görüşləri ayrıca maraqlı tədqiqat mövzularıdır.



Mirzə Cəlil “Yeni yol” qəzetində zəngin sənət təcrübəsinə malik jurnalist kimi mətbuatımızın inkişafı, formalaşması, jurnalistikadakı mövcud sənətkarlıq problemlərinin həlli məsələlərinə də fəal münasibət bildirirdi. Onun “Gələcək” (28 sentyabr 1922, № 2), “Gələcək” jurnalı” (4 noyabr 1922, №7), “Yeni qəzetə” (19 aprel 1923, № 13) adlı resenziyalarında yenidən fəaliyyətə başlayan bu mətbu orqanlara, gənc jurnalistlərə verdiyi dəyərli tövsiyələr bu günümüz üçün də aktualdır. Adı hələ sağlığında milli jurnalistika tarixinə əbədi həkk olan dahi Mirzə Cəlil “Hər bir qəzetin davamı oxucuların varlığına bağlıdır” (“Bəhanə”. 8 noyabr 1923, № 34) fikri ilə mətbuata xüsusi tələbkarlıqla yanaşırdı. O, mətbuatın oxunaqlı olması, xalq tərəfindən sevilməsi üçün aydın, sadə, təmiz ana dilində yazmağı vacib şərtlərdən biri hesab edirdi. Milli jurnalistikamızın təməl daşlarından olan C.Məmmədquluzadə jurnalistikanın obyektivlik – real həyatı faktları düzgün əks etdirmək kimi əsas prinsiplərinə əməl etməyi gənc qələm sahiblərindən tələb edirdi (“İki cür rəvayət”. 19 iyul 1923, № 19). “Hədər” felyetonunda isə müəllif ərəb əlifbası ilə çıxdığı üçün xalq tərəfindən oxunulmayan qəzet və jurnalların nəşrinə qoyulan səy və xərcləri hədər hesab edirdi. Şərqi tanınmış Molla Nəsrəddini “Bəhanə” felyetonunda mətbuatda da artıq “oxunuşu çətin və imlası pozğun ərəb əlifbası”ndan xilas olmaq, yeni əlifbaya keçmək vaxtının çatdığını göstərirdi.

Mirzə Cəlilin “Yeni yol” qəzetindəki yaradıcılığında milli mədəniyyətimizin inkişafına həsr olunmuş bədii-publisistik nümunələr ayrıca yer tutur. O, “Yadigar” felyetonunda (31 mart 1923, № 11) milli teatrımızın maliyyə problemlərindən danışır, teatrda müdirlik və rejissorluq üstündə gedən çəkişmələri, sənətə gəlir mənbəyi kimi baxanları tənqid hədəfinə çevirir, teatır belələrindən təmizləməyə çağırırdı. Müəllif teatrların əcnəbilərə icarəyə verilməsi ilə razılaşa bilmir, “Ağacı qurd içindən yeyər”, – deyər öz imkanlı həmvətənlərini teatrdan qazanc güdməməyə,



əksinə, xeyriyyəçilik yolu ilə Azərbaycan teatr sənətini inkişaf etdirməyə səsləyirdi. Lakin bu mütərəqqi fikirlərlə yanaşı onun balet dəstəsini maliyyə vəsaiti tələb etdiyinə görə lüzumsuz sayması və ümumiyyətlə balet sənətini teatrdan uzaqlaşdırmaq təklifi müasir dünyagörüşünə malik, tərəqqipərvər ziyalı üçün məqbul sayıla bilməz.

"Uşaqlarımız" və "Uşaq teatri" felyetonlarında isə uşaqlar və yeniyetmələr, gənclər üçün teatrın yoxluğundan bəhs olunur. Bu əsərlərin məhz Cəlil Məmmədquluzadəyə aid olduğunu ilk dəfə, aşağıdakı tutarlı faktlara görə təsdiq etdik:

– ideya və məzmun etibarilə çox oxşayan, eyni adlı felyetonlar sonralar "Molla Nəsrəddin" jurnalında da (26 yanvar 1924, № 3; 31 yanvar 1925, № 5) dərc olunmuşdur.

– Bu yazılar "Yeni yol"da "Köhnə müəllim" imzası ilə dərc olunmuşdur ki, ədibin ilk dəfə bu qəzetdə işlətdiyi bu imza yenyolçulardan yalnız çoxillik pedaqoji fəaliyyəti olan Cəlil Məmmədquluzadəyə məxsus ola bilərdi.

– Uşaq teatrlarının olmaması kimi aktual bir problemdən bəhs edən "Uşaq teatri"nin Cəlil Məmmədquluzadəyə məxsusluğunu təsdiq edən digər bir tutarlı fakt da budur ki, müəllif bu yazıda 1894-cü ildə Naxçıvanda böyük dramaturq M.F.Axundzadənin "Molla İbrahimxəlil kimyagər" əsərinin yoxsul uşaqların nəfinə oynanmasından və böyük müvəffəqiyyət qazanmasından tamaşanın fəal iştirakçısı kimi danışır. Bildiyimiz kimi, Mirzə Cəlil həmin tamaşanın rejissoru və baş rolun ifaçısı olmuşdur.

"Teatr işlərimiz" (28 sentyabr 1922, № 2) felyetonunda ədib teatr idarəçiliyində olan nöqsanları göstərməklə görkəmli teatr xadimlərimizi, teatrsevərləri milli teatrımızı dirçəltməyə, Azərbaycan mədəniyyətini inkişaf etdirməyə çağırırdı.

C.Məmmədquluzadə avamlıq, cəhalət, siyasi savadsızlıqla mübarizədə satiradan əsas ədəbi silah kimi istifadə etmişdir. Xalqın dərdləri, faciəsi, bunları doğuran ictimai amillərin ifşası,



mədəniyyətə, sivilizasiyaya, azadlığa çağırış Mirzə Cəlil publisistikasının əsas motivlərini təşkil edir. O, özünəməxsus ustalıqla tənqid obyektindən asılı olaraq satiranın müxtəlif ifadə vasitələrinə – kəskin, qəzəbli, gah da mülayim satiraya müraciət etmişdir.

Sarkazm C.Məmmədquluzadənin “Yeni yol” qəzetindəki publisistikasının başlıca məziyyətlərindəndir. Onun bir qrup felyetonu mövcud quruluşdakı nöqsanlarla barışmazlığı, cəmiyyətdəki qüsurların obyektiv, cəsarətli tənqidi ilə seçilir. Ədib o zaman dövlət aparatında, idarəetmə strukturunda yabançı millətlərin nümayəndələrinin, xüsusilə də rusların irəli çəkilməsini tənqid edir, Stepanovların timsalında Azərbaycan dövlətinin xalqın mənəviyyatına və soy-kökünə yad olan adamlar tərəfindən idarə edilməsinə etinasız qala bilmirdi: “Lazımdır işi o kəslərə tapşırmaq ki, həmin çəyirtkə işlərində bilik və təcrübələri var, həmi də camaatımızın ruhuna bələdiyyətləri olub, bu ağır işi qayda ilə aparıb nəticələndirə bilərlər” (“Çəyirtkə”. 14 oktyabr 1922, № 4).

C.Məmmədquluzadə hələ o zaman Lenin milli siyasətinin əsl mahiyyətini böyük uzaqqörənliklə dərk edərək çox böyük cəsarətlə bu “beynəlmiləlçiliyin” iç üzünü ifşa edirdi: “...bura Azərbaycandı – burda milli tətil günü (qeyr-iş günü. Cümə günü İslam aləmində müqəddəs gün sayıldığına görə qeyri-iş günü hesab olunurdu – M.S.) doyunca su içmək olmaz” (“Cümə”. 18 iyul 1923, № 22).

Mirzə Cəlil inqilabdan sonra əhalinin kiçik mülkiyyətlərinin zəbt edilməsi, yerli sahibkarlığın məhv edilməsi (“Kənd məişətindən”. 28 sentyabr 1922, № 2; “Pambıq işləri”. 7 oktyabr 1922, №3; “Əl quyuları”. 23 dekabr 1922, № 14) məsələlərinə də öz tənqidi münasibətini bildirirdi: “İnqilabdan bəri cəmi kəhrizlər sahibsiz bir halda qalmışlar, nə sahiblərinə ixtiyar verilir ki, öz kəhrizlərinə sahib olsunlar, nə camaat elə bir qabiliyyət göstərdi ki, kəhrizləri idarə və istifadə etsinlər”



("Kəhrizlər barəsində". 28 oktyabr 1922, № 6).

C.Məmmədquluzadə fəhlələrin ağır yaşayışından, onların əməyinin istismarından ("Mənzil məsələsi". 30 dekabr 1922, №15), məvaciblərin vaxtlı-vaxtında verilməməsi və azlığı üzündən əhalinin ağır dolanışığından ("Cəfəngiyyat" 7 oktyabr 1922, №3; "Maarif". 3 mart 1923, № 8; "Cümə". 18 iyul 1923, № 2) özünəməxsus cəsarət və yanarlıqla bəhs edirdi: "Neftkom heç kimə müftə çəkmə bağışlamaz, bu çəkmələr mənim zəhmətimin haqqıdır; mən acam, gərək çəkməni verəm çörəyə, çünki çəkməni yemək olmaz" ("Fəhlə aləmindən". 17 mart, 1923, № 10).

Dövlət məmurlarının fəaliyyətlərindəki özbaşınalıqlar, rüşvətxorluq da "Ziyarətqah" (27 yanvar 1923, № 4), "Pulların danışığı" (17 fevral, 1923, № 7), "Əkin maşınları" (10 mart 1923, № 9), "Hara düşüm?" (8iyul 1923, №21, "Bəxt". (12 sentyabr 1923, № 28) kimi felyetonlarda Mirzə Cəlil satirasının tənqid hədəfinə çevrilmişdir.

Yalnız Mirzə Cəlilə xas cəsarətlə yazılan bu publisistik nümunələrin hətta çox-çox sonralar – keçmiş sovet rejiminin hökmranlıq etdiyi dövrlərdə araşdırılıb üzə çıxarılması, təbliği böyük cəsarət tələb edirdi. "Yeni yol"da işıq üzü görmüş bu məqalə və felyetonların yaradıcılıq üslubu, dəst-xətti, dili, ifşaedici təsir gücü bizə əsas verir ki, bu yazıların Cəlil Məmmədquluzadə qələminin məhsulu olduğunu təsdiqləyək.

"Yeni yol"un öz səhifələrində C.Məmmədquluzadənin cəmiyyətdəki və ideologiyadakı nöqsanları, çatışmazlıqları cəsarətlə ifşa edən yazılara yer verməsi ilk növbədə qəzetin ideya istiqaməti ilə ədibin sənətkarlıq prinsiplərinin üst-üstə düşməsi ilə əlaqədardır. Bunu Mirzə Cəlilin baş redaktorluq vəzifəsini bütün məsuliyyəti ilə, yüksək peşəkarlıq və yaradıcılıq məhsuldarlığı ilə icra etməsi, digər tərəfdən o dövr üçün cəsarətli tənqidi yazıları mətbuatda mütəmadi dərc etmək üçün redaktorluq səlahiyyətlərindən yararlanması ilə də izah etmək olar. Qəzetin görkəmli jurnalistin satirik publisistikasına periodik müraciət



etməsi həm də yeni qurulan sovet cəmiyyətinin ilk illərində tənqiddə yumşaq münasibət göstərilməsi ilə bağlıdır.

Sonralar böyük Mirzə Cəlilin rəsmi dairələrin hücumlarına, bədxahlarının kəskin ittihamlarına məruz qalmasında bu cəsarətli, kəskin tənqidi yazılar da az rol oynamamışdır. Ədib hələ “sovet dövrü fəaliyyətinin ümid və inam dövrü kimi səciyyələndirilən ilkin mərhələsində (1921-1928-ci illər” (47, s.384-392) haqsız tənqidlərin, biganə, soyuq münasibətin ayrı-ayrı təzahürləri ilə qarşılaşmışdır. 7 noyabr 1922-ci il tarixdə Bakıda böyük satirik şair Sabirin heykəlinin açılış mərasiminə “Sabirin təbinin atının iti qaçışına gözəl və geniş meydan hazırlayan Molla Nəsrəddin”in dəvət olunmaması (“Heykəl açılışı”. 25 noyabr 1922, № 10) ədibə qarşı soyuqluğun, laqeydliyin ilk bariz nümunəsidir. Lakin Mirzə Cəlil özü də məqalədə etiraf etdiyi kimi, öz “əməl dostu”, “Molla Nəsrəddin”in bünövrə sütunlarından olan M.Ə.Sabirin heykəlinin açılışına çağırılmasa belə, burada iştirak etməyi və mərasim barədə məqalə-reportaj hazırlamağı özü üçün mənəvi vətəndaşlıq, sənətkarlıq borcu hesab etmişdir.

C.Məmmədquluzadənin xarici müstəmləkəyə, despotizmə qarşı “Yeni yol”dakı çıxışları da öz kəskinliyi ilə seçilir. Tanınmış jurnalist molla-nəsrəddinçi ənənəyə sadıq qalıb “Yeni yol” qəzetində də İran mövzusunə toxunmuş, “Təbriz söhbətləri” (12 may 1923, № 15); “İki xilafət” (11 mart 1924, № 6) kimi felyetonlar dərc etdirmişdir. Bu tənqidi-satirik yazılar içərisində İran konstitusiyasını tənqid edən “İnqilab lazım” məqaləsi xüsusi yer tutur (25 noyabr 1922, № 10). Məqalə zülmə, istismara qarşı kəskin nifrət və qəzəb, üsyankar çağırış ilə diqqəti cəb edir: “Zülmət çox dərinidir, qaranlıq nəhayət qalındır. Burada çox-çox top-tüfəng lazım. Bilmirəm, barıt atəşimi, bilmirəm-maarif topumu, bilmirəm – mədəniyyət təkamülü ya dinamit inqilabı, ya bəlkə də ikisi də lazım - bə hər hal inqilab lazım”. Ədib bu məqalədə Cənubi Azərbaycanda yaşayıb-yaradarkən tanış olduğu



cənublu silahdaşlarını, oradakı fəaliyyətində müstəsna rol oynayan xeyirxahlarını dərin ehtiramla yad etməyi də özünə borc bilmişdir.

Kəskin pamflet mahiyyətində olan bu məqalə hökumət tərəfindən "qonşu dövlətlə münasibəti korlamaq", "İranla dostluğumuzu pozmaq cəhdi" kimi qiymətləndirilmiş, müəllifinə qarşı ilk qərəzli ittihamı səbəb olmuşdur.

Mirzə Cəlilin əsas satira hədəflərindən biri də onun qatı düşməni olan dini fanatizm və fırıldaqçı din xadimləri olmuşdur. Onun "Vəhşilər" (17 mart 1923, №10), "Məhərrəmlik" (6 avqust 1923, № 24) və s. felyetonlarında dindən xalqı istismar etmək, xüsusilə də qadınları kölə vəziyyətində saxlamaq üçün istifadə edən din xadimləri ifşa edilir. "Yeni yol"da dərc olunmuş bu publisist əsərlərin təhlili təsdiq edir ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə C.Məmmədquluzadəni dinsizlikdə ittiham edənlərin iddialarının əksinə olaraq görkəmli yazıçı-jurnalist İslam dininə qarşı deyil, dini fanatizmə, avamlıq və cəhalətə qarşı mübarizə aparmışdır. O, "Heyif olsun" (25 noyabr, 1923, № 36) məqaləsində İslam dininə kor-korana deyil, könüllü və şüurlu şəkildə sitayiş etməyi, müqəddəs "Quran"ı mənasını dərk edərək, şüurlu surətdə mütləq etməyi tövsiyə edirdi: "Xoşa o günlərə ki, körpə uşaqlarımız dərsə gedən günü siftəsi Qurani açırdılar qabaqlarına və höccələyə-höccələyə tutuquşu kimi başlayırdılar oxumağa: "inna ənzəlnahü..." Doğrudur, oxuduqlarını qanmırdılar, necə ki, tutuquşu da dediyini qanmır: amma söhbət qanmaqda, ya qanmamaqda deyil və qanmaq da heç lazım deyil. Ancaq bircə bu lazımdı ki, ulu tanrı qoy görsün ki, mən onun kitabını oxuyuram; bəlkə rəhmi gələ və mənim atamı və anamı da bağışlaya, bəlkə də abavü əcdadımı da bağışlaya". Məqalədəki "Əgər birisi mənə bir belə xəbər gətirə ki, yuxarıda saydığımız mətbuat (burada əski Azərbaycan əlifbası ilə nəşr olunan klassik Şərq poeziyası nəzərdə tutulur – M. S.) – Qurandan savayı – bir təndirin içinə düşüb yanıbdı, mən heç dərd eləməərəm; bəşərtə deyələr ki, bu



kitabların yerini təzə kitabalar tutub,...” sətirlərində müəllifin bir müsəlman kimi “Quran”ın müqəddəsliyinə və toxunulmazlığına inam və etiqadı ifadə olunmuşdur. Ədibin “Keçən günlər” felyetonunda da İslam dininə hörmət və ehtiram duyulur: “...nəinki Təzəpir məscidinin küçəsini “Təzəpirski” edəndə bizim xoşumuza gəlirdi, hətta az qalmışdı mollalarımız da minbər üstə Məhəmməd və imamları çöndərib “Maqomedski” və “imamski” eləsinlər” (14 avqust 1923, № 25).

Mirzə Cəlil “köhnə dərdim” (89, s.246-247) adlandırdığı Şərq qadınının mənəvi, hüquqi azadlığı probleminə “Yeni yol”da da dönə-dönə müraciət etmişdir. O, “Bədbəxtlik” (3 fevral 1923, №5), “Qızıl kimi söz” (12 may 1923, №15) və s. felyetonlarında ananın ailədə, gələcək nəslin tərbiyəsində əsas yer tutduğunu göstərərək qadınlarımızın hələ də kölə vəziyyətində, istismar altında yaşadığını çox böyük təəssüf hissi ilə etiraf edirdi. Qızlarımızın körpə yaşlarından zorla ərə verilməsinə etiraz edən ədib “Bədbəxtlik” felyetonunda ilk dəfə belə bir məsələ qaldırırdı ki, nigaha girmək üçün qızlara müəyyən yaş məhdudiyyəti qoyulsun: “Bəs belə olan surətdə işi lazımdı kökündən başlamaq, yəni lazımdır elə bir qanun qoymaq ki, qızlarımız yetişmiş yaşlarına çatmamış onların ərə getmək ixtiyarı olmasın. Belə bir qanunun daha böyük bir əhəmiyyəti oradadır ki, qızlarımız qanun təyin etdiyi yaşlarını gözləməyə möhtac olanda daha işsiz qala bilməyəcəklər və təbiidir ki, vaxtlarını tərbiyə və dərsə sərf edəcəklər”.

Bütün yaradıcılığı boyu klassik ədəbiyyata dərin ehtiramını bildirən, klassiklərimizin yaradıcılığından sənətkarlıqla istifadə edən ədib klassiklər haqqında əsaslı tənqidləri, onların yaradıcılığına parodik-kinayəli münasibəti ilə də seçilir. Bununla yanaşı, Mirzə Cəlil “Heyif olsun” məqaləsində klassik Şərq poeziyası ilə bağlı antaqonist fikirlərə də yol vermişdir ki, “bu həmin illərdə sovet mədəniyyəti və elni sahəsində meydana çıxmış vulqar-sosioloji təmayülün mənfi təsiri” (63, s.301) idi. Belə ki, burada Firdovsi, Sədi, Hafiz kimi məşhur Şərq klassiklərinin yaradıcılığı tənqid



edilir, klassik Şərq poeziyası ilə Z.Marağayinin, M.F.Axundovun komediyaları, M.P.Vaqifin, M.Ə.Sabirin yaradıcılığı arasında lüzumsuz müqayisə aparılır.

C.Məmmədquluzadənin "Yeni yol" qəzetindəki publisistikası janr xüsusiyyətləri ilə də olduqca rəngarəngdir. Lirik və yumoristik üslubların vəhdəti, məqalələrində kəskin satirik üsluba müraciət onun özünəməxsus ədəbi priyomlarındanandır. Hətta onun felyetonlarının ədəbi janrlara da bənzərliyi var. "Onun "Keçən günlər", "Molla Nəsrəddindən" felyetonları müstəqil hekayəyə bənzəyir. "Kürk", "Qızıl kimi söz" felyetonlarında isə digərlərinə nisbətən novella ünsürü daha güclüdür" (51, s.27-28).

Mirzə Cəlilin yaradıcılığını daha da rəvnəqləndirən bu rəngarənglik, janrların güclü sintezi onun publisistikasında janr bölgüsü aparmağı bir qədər çətinləşdirir. "Mirzə Cəlil sənətində jurnalistika janrlarının nisbəti məsələsinin müəyyən qədər səthi araşdırılması" elmi qənaətini (24, s.31) onun "Yeni yol" qəzetindəki publisistikasına da şamil etmək olar. Belə ki, C.Məmmədquluzadənin bu qəzetdə dərc olunan "Maarif", "Söz pəhləvanı" məqalələri indiyə qədərki külliyyatlarında (63; 64) həm də felyeton kimi verilmiş, "Heyif olsun" məqaləsi isə ədibin felyetonları sırasında yer almışdır. Digər sənətkarlıq məsələləri kimi, Mirzə Cəlilin yaradıcılığındakı janr problemi də akademik, tanınmış mirzəcəlilşünas İsa Həbibbəylinin tərtib etdiyi son külliyyatda (65-68) öz həllini tapmış, ədibin indiyə qədərki külliyyatlarından (63; 64) fərqli olaraq dəqiq janr bölgüsü aparılmışdır.

Böyük sənətkarın publisistikasında felyeton janrı başqa janrlara nisbətən həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından üstünlük təşkil edir. "Böyük mühərrir felyetonun klassik nümunələrini yaradarkən publisistikaya təkcə öz ədəbi-estetik prinsipləri, realist baxışları ilə yenilik, orijinallıq gətirməmiş, həmçinin təsvirin sadəliyi, fikrin aydınlığı, ifadə tərzinin sərbəstliyi baxımından bu janra tərəvətli görkəm vermişdir" (51, s.77).

Yumoristik üslubun rəngarəngliyi, təsvir əlvanlığı, mənalı



təbəssüm C.Məmmədquluzadə publisistikasının diqqətəlayiq məziyyətlərindəndir. Onun yaradıcılığında sözlərin müstəqim mənası ilə yanaşı, sənətkar təxəyyülünün məhsulu olan satirik ifadə çalarlarına da sıx-sıx təsadüf olunur. Yumoristik intonasiyalar rişxənd, istehza, kinayə və təriflə möhkəm vəhdət təşkil edir. Ədibin satirik üslubu “bədi eyham, göz yaşları dolu acı qəhqəhələr, zahiri bitərəflik və laqeydlik, birbaşa hücum, inkar edə-edə təsdiq, müqayisə, kinayə kimi keyfiyyətlərlə zəngin”dir (51, s. 23).

Mirzə Cəlil publisistikasında eyham, işarə, rəmz, ikimənalı söz və ifadələrdən istifadə edilməklə söz birbaşa deyil, dolay yolla çatdırılır ki, bu da əsərin bədii-estetik təsirini qat-qat artırır. Ədibin “Cəfəngiyyat”, “Gəfəngiyyat (Təmizlik)”, “Hara düşüm”, “Cümə” felyetonlarında mətləblərin çoxu müxtəlif sətiraltı eyhamlarla, işarələrlə çatdırılır. Bu zahiri bitərəflik və laqeydliklə yanaşı, hadisələrə müəllif müdaxiləsi də güclüdür. “Çarə lazım”, “Teatr işlərimiz”, “Oyun-oyuncaq”, “Hədə”, “Möhkəm iplər”, “Yadigar”, “Keçən günlər” felyetonlarında o, öz şəxsiyyətini dərhal birüzə verir, təsvir olunan əhvalata qiymət ilk baxışda və ya heç olmasa felyetonun ruhunda, üslubunda, yazı tərzində aşkar görünür.

Bu felyetonlarda sözün bədii-estetik təsir gücünü artırmaq məqsədi ilə, realizmin tələblərinə uyğun olaraq hadisə və əhvalatlar, xitab və müraciətlər açıq şəkildə deyil, inkar edə-edə təmtəraqlı təsdiq priyomlarından istifadə edilməklə təqdim olunur. “Deyiləm” felyetonuna nəzər salaq:

“Bu təzə türk əlifbasına mən heç də tərəfdar deyiləm: doğrudan da yəni nə olsun? Necə yəni köhnəni tullamaq, təzəni götürmək?

Bəs bizim köhnə kitablarımız necə olsun? Bəs bizim müqəddəs İslam mətbuatı necə olsun? Biz o gözəl müsəlman kitabxanalarımızdan necə əlimizi üzək? Mümkündürmü o kitablardan kənar yaşamaq? Rüstənamələrdən, möcüzənamələrdən, xabnamələrdən, şücaətnamələrdən, təqlidnamələrdən, meyxanələrdən sinəzənlərdən və saqinamələrdən?”



Onun "Mənə nə" (2 may 1923, № 15), "Cümə", "Mayın biri" (12 may 1923, № 15), "Kimdən ötəri" (21 yanvar 1924, №2) felyetonları da bu qəbildəndir.

C.Məmmədquluzadə satirasının bədii üsullarından biri də müqayisəli təsvir üsuludur. Ədib öz satirasında bir-birinə zidd tipləri, zövqləri, səciyyəvi ictimai səhnələri, mühakimə və danışmaları, əski və yeni əlifbanı müqayisə etməklə ideya-estetik məqsədə nail olur, bu müqayisələrdən ibrətli bədii mənzərələr yaradır. "Mayın biri" felyetonundakı müqayisə və paralellər tarixi həqiqəti, həyatı düzgün və inandırıcı şəkildə verməyə xidmət edir. İran əhalisinin qatı mövhumatçılığının tənqidində rişxəndlə yumoristik kinayə birləşib gülüşün gücünü qat-qat artırır:

"O qədər ki, məsələn, Təbrizdə hökumət tərəfindən nimeyi-şəban gecəsi atəşbazlığa barıt, güllə xərclənir – bunun yüzdən biri şahsevən quldurlarının qabağını almağa xərclənmir ki, yazıq fəqir-füqərə evində rahat yata bilsin".

Mirzə Cəlilin publisistikasında sözlərin məcazi mənasından, son dərəcə güclü və rəngarəng kinayə üslubundan da məharətlə istifadə edilmişdir. "Qulağımız qızışıb", "Deyiləm", "Mayın biri", "Bəxt", "Kimdən ötəri" kimi kinayəyə son dərəcə geniş meydan verilən parodik felyetonlar sadə təsvir, sadalamaq, adi müşahidə olmayıb, həyatı faktları mənalandırmağa kömək edir. Kinayə bəzən gerçəkliklə onun yersiz tərifləri arasındakı uyğunsuzluqdan meydana gəlir, müəllif pisliyi tərifləməklə dolayı yolla əsl gözəllik, həqiqət və mənəvi saflıq haqqında təsəvvür yaratmağa çalışır:

"Mən bizim yazıları deyirəm. Əvvəl götürək dükanlarda və idarələrdə küçə qapısının başından asılan lövhələri. Pəh-pəh pəh!... zalım oğlu, nə gözəl yazıb! Hərflərin bir cərgəsi qızıl suyu ilə, bir sətri gümüş suyu ilə, bir sətri bir xəttlə, o biri hərfləri bir ayrı xəttlə – pəh-pəh, nə gözəl yazı, ....Amma..., vallah oxunmur, bilmirəm nə yazılıb" ("Qulağımız qızışıb". 13 -20 yanvar 1923, № 2-3).

C.Məmmədquluzadənin rəngarəng kinayə priyomlarından biri də felyetonda təsvir olunan həyat materialı ilə həmin məsələyə



ara-sıra, eyham şəklində verilən qiymət arasındakı kəskin ziddiyyətdir. Bu satirik istehzal qiymət ona görə lazımdır ki, təsvir olunan hadisə müstəqim və müsbət mənada anlaşılsın: "Heç ürəyini sıxma, iki gün susuz qalmaq ilə ölməzsən, bir az ciyərlərin yansa da, eybi yoxdu; amma burasını unutma ki, o biri tərəfdən də çox savab qazanırsan, çünki əziz günlərdə su içmək günahdır. Doğrudur, səni özbaşına qoysalar, cümə gününün qədrini bilməzsən və avamlığından gedib su içərsən. Amma sən özbaşına deyilsən, sənin hökumətin var, o qoymaz sən günah əmələ mürtəkib olasan və əziz bir gündə gedib doyunca su içəsən" ("Cümə").

Məhz əhvalatın ikrah doğurması nəticəsində təriflərin hamısı ifşaedici söz funksiyası qəbul etmiş, görkəmli satirikin mənfi halları kinayəli sözlə tənqid etməsi yazını maraqlı, şirin etməklə yanaşı mənə çalarını da gücləndirmişdir.

Mirzə Cəlilin polemikası şirin yumoru, kinayəli-istehzal üslubu, qəzəbli müraciətləri və zahirən sakit görünən eyhamları, xalq dilinin zəngin mənbələrindən qidalanması ilə seçilir. Görkəmli publisist düşməni sual-cavaba çəkir, ondan hesabat istəyir, fikirlərini saf-çürük edir, onu tərksilah etməyincə rahatlanmır. Mədəni yüksəliş və tərəqqi haqqında fikirlər bu adi danışığın, mübahisənin içərisindən süzülərək yazıçının məqsədini, idealını aşkara çıxarır. Tez-tez oxucuya müraciət etmək, onun simasında öz həmsöhbətini görmək, inandırmaq, məntiqi yəqinlik hasil etmək Mirzə Cəlil polemikasının əsas keyfiyyətlərindəndir. O, oxucunun etiraz edəcəyi, mətləbi yarımçıq kəsib cavab qaytaracağı ehtimalını bəri başdan duyur, onu səbrlə dinləməyə çağırır. Müəllifin oxucunun adından danışması səmimiyyətin, inandırıcılığın artmasına kömək edir, quru nəsihətçiliyə, didaktizmə yol vermir.

"Kürk", "Mənə nə" (12 may 1923, №15), "Qızıl kimi söz", "Hara düşüm", "Cümə", "Bəhanə", "Kimdən ötəri" kimi felyetonlarda təhkiyə yeknəsəqliyinə yol verməmək üçün canlı danışq ahəngindən, kəskin rəngarəngliyi ilə seçilən nitqdən



istifadə olunmuşdur. Mirzə Cəlil dialoqsayağı etiraz və təsdiqlər, sual və cavablarla publisistik üsluba əlvanlıq, rəngarənglik gətirir, bu tutarlı priyomlardan istifadə edərək məntiqi yolla düşməni tərkislah etməyi bacarır. Ədib öz polemika məntiqini düşmənin məntiqinin gülünlüyü və mənasızlığı üzərində qurmaqla onu tamamilə puç edir. Mirzə Cəlilin qələminin qüdrəti ondadır ki, o, hər bir problemi çoxcəhətli, əhatəli, tutumlu şəkildə araşdıraraq eyni vaxtda bir neçə hədəfi nişan ala bilir. "İki xilafət", "Cəfəngiyyat" kimi problem qoyuluşlu yazılarda eyni zamanda bir neçə mövzuya toxunulur, lakin müxtəlif hadisə və əhvalatlar möhkəm daxili rabitədə verilir. Bəzən isə bir mövzu gözlənilmədən assosiativ şəkildə başqasını yada salır.

Doğma dilə böyük məhəbbətlə yanaşan Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan dilinin təmizliyini qorumaq, "türkün açıq ana dili"ndə yazıb-yaratmaq ənənəsini "Yeni yol" qəzetindəki fəaliyyəti ilə də davam etdirmişdir. Ədib Azərbaycan dilinin zənginliyindən, tutumlu məna çalarlarından burada da məharətlə istifadə etmişdir. Onun qəzetdəki publisistikası sadə, aydın danışiq dili, rəvan, axıcı təhkiyə üslubu ilə seçilir. Canlı xalq dilinin məna zənginliyinə, satirik və yumoristik çalarlarına dərinlən bələd olan sənətkar bütün ifadə və təsvir üsullarını xalq dilindən gələn sadəliyə və aydınlığa tabe edir. Bütün mətləb və məramları eyni qüdrət və gözəlliklə ifadə edən Azərbaycan dili yazıçının publisistik üslubu üçün geniş bədii imkanlar açmışdır. Jurnalist qələminin bu həlledici keyfiyyəti ədibin sənətinin başlıca ideya istiqamətini müəyyənləşdirir.

C.Məmmədquluzadə bədii təkrirlər, qradasiyalar vasitəsilə həm cümlənin bədii-estetik təsirinə, hiss-həyəcan coşğunluğuna, həm də düşünməyə və suallara cavab tapmağa imkan yaradır. O, "Çarə lazım", "İnqilab lazım", "Qulağımız qızışıb" kimi bədii təkrirlərin emosional təsir qüvvələrini daha da gücləndirmək məqsədilə onları sərlövhəyə çıxarır. Ədib ümumi mülahizələri ilə birgə rişxəndli izahatdan birdən-birə, qeyd-şərtsiz yumoristik



səhnənin təsvirinə keçir. Mirzə Cəlilin yumoru təbiidir, zahiri təmtəraqlardan uzaqdır. Onun yaradıcılığında oxucu vaxtilə özünün rastlaşdığı həyat hadisələrinin bədii inikasını, həyatın kiçik lövhəsini tapa bilir. Ədibin publisistikasını onun daxili fəryadından, ürək ağrısından, səmimiyyətdən, nifrət və qəzəbindən yaranan acı göz yaşları içində gülüş də adlandırmaq olar.

C.Məmmədquluzadənin "Yeni yol" qəzeti ilə yaradıcılıq bağlılığı publisistika ilə tamamlanmamış, ədib sonralar bir-birindən maraqlı hekayələrini də ilk dəfə məhz "Yeni yol" qəzetində dərc etdirmişdir. Bu da bir daha onun qəzetlə sarsılmaz ideya-ədəbi bağlılığını sübut edir. Bütövlükdə "Yeni yol" qəzeti ədibin "yeni əlifbanın həyata keçirilməsinin ideya və əməli generatoru vəzifəsini" (47, s.365) uğurla həyata keçirməkdə dəyərli vasitə olmuş, ədibin bu qəzetdəki yaradıcılığı milli publisistikamızın inkişafında misilsiz rol oynamışdır.

#### **b) Məmməd Səid Ordubadi**

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisi, tanınmış nasir, şair, dramaturq və tərcüməçi Məmməd Səid Ordubadi (1872-1950) istedadlı jurnalist kimi milli mətbuat tarixində də özünəməxsus yer tutur.

1906-cı ildən "Molla Nəsrəddin" jurnalında fəaliyyət göstərən Məmməd Səid Ordubadi jurnalın əsas müəlliflərindən biri, səbatlı molla-nəsrəddinçilərdən olmuşdur. 25 ilə qədər bu jurnalda çıxış etmiş M.S.Ordubadi satirik publisist kimi inqilabdan əvvəl çıxan "Tutti", "Babayi-Əmir", "Tazə həyat" kimi gülgü jurnalları ilə də əməkdaşlıq etmişdir.

Azərbaycanda sovet hökumətinin qurulduğu ilk illərdə bir çox qələm sahiblərimiz, ziyalılarımız kimi M.S.Ordubadidə də yeni quruluşa inam hissi yaranır. O, məqalə, felyeton, təbliği kitabça, lirik şeir, poema, məzhəkə, pamflet, yol xatirələri kimi



rəngarəng yaradıcılıq nümunələri ilə çıxış edir. 1920-21-ci illərdə M.S.Ordubadinin publisistikası "Əxbar", "Kommunist", "Maarif işçisi", "Füqəra füyuzatı" kimi qəzet və jurnallarda dərc olunur. Ədib bu mətbuat orqanlarında da məsul vəzifələrdə çalışmaqla XX əsrin 20-ci illəri Azərbaycan mətbuatının formalaşması istiqamətində məhsuldar fəaliyyət göstərir.

1922-ci ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalı yenidən nəşr olunanda jurnal ətrafına toplaşan keçmiş molla-nəsrəddinçilərdən biri də M.S.Ordubadi olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, tanınmış publisist bu illərdə (1926-cı ilin əvvəllərində) "Molla Nəsrəddin" jurnalının baş redaktoru kimi jurnalın nəşrində aparıcı rol oynamışdır.

"Yeni yol" qəzetinin fəaliyyətində də M.S.Ordubadi özünəməxsus rol oynamışdır. O, 1925-ci ilin oktyabrından 1928-ci ilin 31 martınadək bu qəzetin redaktoru vəzifəsində çalışmışdır. 1928-ci ilin martında "Yeni yol" kütləvi fəhlə qəzetinə çevrilmiş, M.S.Ordubadi də həmin qəzetin redaktor müavini seçilmişdir.

Lakin digər jurnalistlərimiz kimi, "Yeni yol" qəzetində uzun müddət məsul vəzifədə çalışan, öz yaradıcılığı ilə qəzeti mövzu və üslub baxımından daha da zənginləşdirən Ordubadinin də bu qəzetdəki jurnalistlik fəaliyyəti indiyə qədər araşdırılmamışdır. Müəyyən dərsləklərdə, Ordubadinin həyat və yaradıcılığından bəhs edən monoqrafiyalarda bu mövzudan qismən bəhs olunmuş, ədibin onlarla felyetonu tədqiqatdan kənarda qalmış, onun əsərləri külliyyatına salınmamışdır. Molla-nəsrəddinçi publisistin 3 məqaləsi, 53 felyetonu ilk dəfə üzə çıxarılmış və "Molla-nəsrəddinçilər "Yeni yol"da" kitabına daxil edilmişdir (95).

M.S.Ordubadinin "Yeni yol" qəzetindəki publisistikasının öyrənilib təhlil edilməsi həm o dövrün ab-havası, ədəbi-estetik qanunauyğunluqları ilə tanış olmaq baxımından, həm də tanınmış yazıçı-publisistin zəngin və çoxjanrlı ədəbi irsini hərtərəfli



öyrnmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ordubadinin "Yeni yol" qəzetindəki redaktorluq fəaliyyəti dövrü mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitə təsadüf edir. Belə ki, bu dövrdə ideologiya sahəsinə ciddi nəzarət artmaqda, mətbuat ancaq sovet quruluşunu tərifləyən təbliğat və təşviqat vasitəsinə çevrilməkdə idi. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq mətbuatda da tənqiddə sərt münasibət əmələ gəlmişdi, yalnız sovet cəmiyyətinin mənafeyi, ideoloji tələbləri ilə üst-üstə düşən tənqid mətbuata yol tapa bilərdi. Bu illərdə "Yeni yol" da digər ictimai-siyasi mətbuat orqanları kimi fəaliyyət göstərmiş, digər qəzetlər kimi sovet quruluşunu şişirtmə tərif, inkişaf etmiş kapitalizmi isə qərəzli tənqid yolu ilə yeni quruluşun təbliğinə xidmət etmişdir. Bütün bunlar təbii ki, M.S.Ordubadinin də publisistikasına ideoloji təsir göstərmişdir.

Ordubadinin "Yeni yol" qəzetində dərc olunmuş, yeni əlifbanın tətbiqindən bəhs edən elmi-publisistik məqalələri maraqlı müddəalarla zəngindir. O, bu məqalələrdə yeni əlifbanın şəirə, ədəbiyyata müsbət təsirindən danışarkən klassik ədəbiyyatımıza, ərəb, fars dillərinə mükəmməl bələd olan, ana dilini ürəkdən sevən bir yazıçı-publisist kimi çıxış etmişdir.

"Yeni əlifbanın şəirə təsiri" məqaləsində (21 may 1924, №11) əlifba islahatının Azərbaycan dilini saflaşdırmaq və təkmilləşdirməklə paralel aparılmasının zəruriliyindən bəhs olunur: "Sözümüzü bitirdikdə yeni əlifbamızda müvəffəqiyyət qazanmaq üçün iki məsələyə diqqət yetirilməsini arzu edirik:

Əvvəlcə, dil məsələsini əlifbanın quruluşu ilə bir yerdə həll edək.

İkincisi, Şərq millətlərilə əlaqə saxlamaqdan ötrü əlifbamıza yeni hərflər izafə etməyə çalışaq".

Mollanəsrəddinçi publisist "Bizdəki dil nə dilidir" (2 iyun 1924, №12) məqaləsində ədəbi dildəki, xüsusilə də milli mətbuatın dilindəki mövcud nöqsanların köklərini əksər ziyalılarımızın rus, ərəb, fars dillərində təhsil alıb bu dillərə aludə



olmasında, yerdə qalan əhalinin isə tamamilə savadsız olmasında görürdü. Ədib dilimizi saflaşdırmağa çağırır, qondarma sözlərlə dilimizi korlayan dil "yenilikçiləri" nə qarşı mübarizə aparırdı. Müəllif Azərbaycan dilinin saflığını qoruyub saxlayan kənd və rayonlardan söz ehtiyatı toplamaqla ərəb, fars, rus dillərindən keçmə sözləri dilimizdəki qarşılığı ilə əvəz etməyi tövsiyə edirdi.

"Yeni Türkiyədə yeni əlifba cərəyanı" məqaləsində (2 iyun 1924, №12) isə Azərbaycanda başlayan əlifba islahatına Türkiyənin müsbət münasibətindən danışılır, bəzi ziyalıların "yeni əlifbaya keçilərsə mövcud ədəbiyyatdan, fars, türk, ərəb dillərində yazılmış kitablardan uzaqlaşacağıq" fikri inkar edilir, latın əlifbasına keçidin labüdlüyü elmi əsaslarla təsdiqlənir.

Yaradıcılığa şeirlə başlayan, mətbuatda "Felyetonçu" kimi tanınan Məmməd Səid Ordubadi milli mətbuatda felyetonun mənzum formasının yaradıcılarındanandır. Təkcə 1924-cü ildə "Kommunist" qəzeti səhifələrində onun 200-dən artıq felyetonu çap edilmişdir. Ədibin "Yeni yol" qəzetindəki publisistikasının da əsasını mənzum felyeton təşkil edir.

Bir mollaəsrəddinçi kimi Ordubadi də sovet dövrü jurnalistlik fəaliyyətində hadisə və tipləri qarşılaşdırmaq, sözləri əks mənalarda işlətmək, kinayə, mübahisə və s. satirik üsullara sadıq qalmışdır: "Onun satirik əsərlərinin bir çoxunda Q.Zakir sarkazmının ruhu, Sabirin "güldürə-güldürə ağladan" inqilabi poeziyasının güclü təsiri görünməkdədir" (59, s. 65).

Bu felyetonlarda tiplər Sabirsayağı, öz dili ilə danışdırılaraq onların daxili aləmi, mənliyi real surətdə təsvir edilir, mənfi tiplər olan real tarixi obrazlar, ictimai-siyasi rəhbərlər obrazların öz dilləri, əməlləri ilə ifşa edilir. Ədibin satirik publisitikası tiplərin dialoqu, canlı mübahisəsi ilə xüsusi maraq doğurur. Onlar bir-biri ilə polemikaya girməklə bir-birinin iç üzünü açır, tənqid edirlər:

Mussollini:

Elə bir xidmət eylədin bəşərə,



Xalq rəhmət verər faşistlərə;  
Yeni hiylənlə qoymusan bir ad,  
Qoyamazdı mənim kimi cəllad.

Ştrezeman:

Nə dedin, eylədik itaətsiz,  
Demədin qaldı bir sözün yalnız.

“Elə bir sülh saxladın, a köpək,  
Qurumaz bizdə qan qiyamətədək”.

(“Balaca Felyeton”. 23 noyabr 1925, № 267)

Öz məfkurə düşmənlərinin məntiqsizliyini, səbatsızlığını sübut edən müəllif nəticə etibarilə düşməni tərksilah edib onun düşüncə tərzini tamamilə alt-üst edir, tiplərin öz-özünü ifşa yolu ilə öz mənəvi, məntiqi qələbəsinə nail olur.

M.S.Ordubadinin burjua cəmiyyətinin məqsədyönlü ifşasına həsr olunmuş siyasi məzmunlu felyetonları 20-30-cu illər mətbuatında, eləcə də “Yeni yol”da silsilə təşkil edir. M.S.Ordubadinin “Yeni yol” qəzetindəki yaradıcılığında beynəlxalq mövzu özünəməxsusluğu ilə seçilir. Görkəmli ədib dünyada baş verən ictimai-siyasi prosesləri diqqətlə izləyir və ən aktual beynəlxalq məsələləri öz yaradıcılığında geniş şəkildə əks etdirir, kəskin mənzum felyetonlarla çıxış edirdi. Çox zaman qəzetlərin “Xarici xəbərlər” səhifəsində verilən mühüm beynəlxalq hadisələrin bədii icmalını M.S.Ordubadinin felyetonlarında oxumaq mümkün idi. Həmin felyetonlar hansı münasibətlə qələmə alındığını bildirən kiçik müəllif qeydləri – felyetonun yazılması üçün hadisəvi əsas olan faktın məzmununu bildirən mətnin müşayiəti ilə – epigraflar ilə dərc olunurdu: “Almaniya sosial-demokratları əvvəlki sözlərindən vaz keçməklə Lokarna müqavilələrinin icrasına razı olmayıblar” (“Balaca felyeton”, 22 oktyabr 1925, № 266); “İran Məclisi-müəssisəsinin açıldığı gün ruhanilər iştirak etməmişlər. (Bugünkü teleqrafdan) (“Gəlməriz məclisə”. 7 dekabr 1925, № 280) və s.



Bu felyetonların böyük əksəriyyətində İngiltərə, Fransa və Amerika hakim dairələrinin müstəmləkəçilik siyasəti, Mərakeş üsyançılarına muxtariyyət vermək istəməyən İtaliya hakim dairələrinin mənfur siması ifşa olunur. "Eylədik" (23 oktyabr 1925, № 242), "Qüdsün istiqlalı" (28 oktyabr 1925, № 246), "Sülhə xəyanət" (19 yanvar 1926, № 18), "İtaət" (3 mart 1925, №53), "Satmışam ölkəmi, qeyrətdə pərişan özüm" (14 iyul 1926, № 161) və s. felyetonlarının da ifşa hədəfi dünya imperializminin işğalçılıq, hərbi siyasətidir:

Hər zaman toplanırkən əhli şərəf

Dəvət eylər cahanı sülhə tərəf.

Qalar ancaq o sülh söhbətdə,

Tökülər qanlar vilayətdə.

Soxacaq barmaq harda varsa işıq,

Salacaq hər məqamda bir qarışıq.

Tapacaq sizdə varsa bir quyruq,

Verəcək lazımcı bir buyruq.

Axacaq nəhrlər kimi qanlar,

Öləcək cəbhələrdə insanlar...

("Balaca felyeton". 15 noyabr 1925, №-260)

Ədibin "Eşq dərdi" (9 oktyabr 1925, № 230), "Şərq sərhəddi" (14 oktyabr 1925, № 234), "Oldular mat sənə" (19 oktyabr 1925, №238) kimi felyetonlarında 1925-ci ildə keçirilmiş Lokarno konfransında Almaniya, Belçika, Fransa, İtaliya və Böyük Britaniya tərəfindən imzalanmış təminat müqaviləsi ifşa olunur:

Bir təməldir hərbi üçün hazırkı təminatımız,

Bir-birin aldatmaqdır hər surə, hər ayətimiz

Neyləyək, bir sülh üçün qabil deyildir zatımız,

Bir müqəssir burda Çemberlen və ya Briyan deyil

"Eşq dərdi, ey müalicə qabili-dərman deyil".

"Eşq dərdi" (9 oktyabr 1925, № 230)

Şərq xalqlarının ağır ictimai vəziyyəti, keçirdiyi böhranlı



günlər, dünya imperialistlərinin müstəmləkəçilik siyasəti, bəşəriyyəti fəlakətlərə sürükləyən vəhşi, qaniçən imperializmin qəddar və rəzil siması Ordubadinin satirik felyetonlarında qabarıq şəkildə diqqətə çatdırılır.

“Yeni yol”da Ordubadinin İran həyatına dair çoxlu mənzum felyetonları da dərc edilmişdir. “İran mollaları” (30 noyabr 1925, № 273), “Gəlməriz məclisə” (13 dekabr 1925, № 286), “Rza xan necə şah oldu” (13 dekabr 1925, № 286), “Vəliəhd” (7 yanvar 1926, № 6; 31 yanvar 1926, № 26) felyetonlarında İran və Cənubi Azərbaycan zəhmətkeşlərinin ağır həyatı, milli-azadlıq hərəkatının boğulması və s. öz əksini tapmışdır. Müəllif Rza şahın timsalında İrandakı şahlıq üsul-idarəsini, azadlıq hərəkatına zidd olan qüvvələri kəskin satira atəşinə tutur, xalqın taleyi ilə oynayanları tənqid hədəfinə çevirərək yazırdı:

Şah olmasa, iş keçməz əcəm məmləkətində,  
Bəy- xan dolu viranəmizin hər cəhətində.  
İranı yedik, qalmadı bir şey səbətində,  
Hər il birini həzrət – Cəmcəh edəriz biz,  
Şahlıq nədi, xam ölkədə Allah edəriz biz.

“İran mollaları” (30 noyabr 1925, № 273)

Ordubadinin kapitalist ölkələrini bürüyən maliyyə böhranından (“Yoxdu maliyyəmizdə bir böhran” (27 oktyabr 1925, № 245); “Balaca felyeton” (14 yanvar 1926, №12; 18 yanvar 1926, №15), xarici mətbuata olan təzyiqlərdən bəhs edən felyetonlarında (“İtaliya qəzetlərinə” 11 oktyabr 1925, № 231) da rişxənd, kinayəli gülüş tənqid hədəflərinin ifşası üçün başlıca vasitədir.

Ordubadinin “Yeni yol”dakı publisistikası mövzu rəngarəngliyi, poetik axtarışları ilə də diqqəti cəlb edir. Ədib qəzetdəki fəaliyyəti ilə cəhalət və nadanlığa, zülmə, əsarətə, istismara, dini fanatizmə qarşı fəal mübarizə aparmışdır. Yazıçının buradakı felyetonları keçmiş adət-ənənələrimizi,



mübarizə səhnələrini, mövcud cəmiyyətin ictimai-siyasi, əxlaqi görüşlərini ifadə edən poetik faktlar kimi xeyli maraq doğurur.

Mollanəsrəddinçi satirik öz mühitində baş verən hadisələrə, yeni cəmiyyətdəki eybəcərliklərə də biganə qalmamış, "Sədiyə oxşatma" (29 aprel 1923, №14); "Poçt-teleqraf" (12 may 1923, №15) dövlət idarəciliyindəki əyintiləri, özbaşınalıqları, məişət xidmətlərindəki nöqsanları cəsarətlə tənqid etmişdir. Ədibin "Qıraqdan baxır" (23 dekabr 1922, № 14) felyetonunda bu bədii təkrir vasitəsilə rüşvətxorluq, hərc-mərclik, bahalıq, antisanitariya və s. tənqid olunur. Əsər problem-felyeton kimi də maraq doğurur:

"– Bakıda məsul bir idarə milyonçuların oğlanlarını Neftkom hesabına Moskvaya dərsə göndərəndə kasıb studentlər qıraqdan baxır".

Sovet hökumətinin yarandığı ilk illərdən etibarən din əleyhinə mübarizə alovlanmış, İslam dinini və onun təbliğatçılarını, din xadimlərini nüfuzdan salmaq üçün ciddi-cəhdlə aparılan təbliğat işinə Ordubadi də cəlb olunmuşdu. Onun "Yeni yol" qəzetindəki bir qisim felyetonu dini adət-ənənələrimizi və ayinlərimizi qəsdən gözdən salmağa xidmət etsə də, "Xırım-xırda" (8 oktyabr 1923, № 31), "Məhərrəm nəğmələri" (7 iyul 1926, № 154, 19 iyul 1926, № 165), "On gün məhərrəm" (11 iyul 1926, № 158), "Qubalı məscidindən bir mənzərə" (15 iyul 1926, № 162) kimi felyetonları dini fanatizmin, cəhalətin, başabəla din xadimlərinin ifşası baxımından müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

Ordubadi qəzetin əsas məramı olan əlifba islahatına da poetik-satirik tərzdə münasibət bildirərək ərəb hurufatına qarşı:

Köhnəlibsən, yaramırsan bizə sən,

Köhnəsən, get, yeniləşmiş bu vətən.

– şüarı ilə çıxış etmişdir ("Köhnə əlifba" 7 mart 1926, №56).

M.S.Ordubadinin poetik publisistikasında bədiilik, üslub və sənətkarlıq cəhətdən sönük, vaxtı keçmiş parçalar da vardır. O



bəzən əruz vəzninə keçərək əsərin maraqlı, axıcı çıxmasını təmin etməyə çalışmış, bəzən isə qafiyyə xatirinə uzlaşmaları pozmuş, vəzn-ölçü uyğunsuzluqlarına yol vermişdir. Müəllif bəzən qısa bir fikri çox sözlə ifadə etməklə uzun-uzadı təsvir vasitələri vermiş, sözçülükdən yaxa qurtara bilməmişdir. Bədiilikdən uzaq düşmək ədibin bəzi felyetonlarının sənətkarlıq baxımından nöqsanlı cəhətidir. Əsasən, ritorik ruhda yazılmış bu parçalar həyat hadisələrini, obrazları tipikləşdirmək baxımından, məzmun etibarı ilə də zəifdir.

Bir çox satiralarında bədii ümumiləşdirmənin və şeiriyyətin azlığı, müasirlik ardınca gedib aktuallığını hər zaman qoruya biləcək mövzulara deyil, mövcud rejimin gündəmə çıxardığı mövzulara müraciət etməsi M.S.Ordubadi felyetonlarının emosional, bədii təsir qüvvəsinə də xələl gətirmişdir. Digər mətbu orqanlarda olduğu kimi, “Yeni yol” qəzetində də günaşırı çap olunmuş bu əsərlər məhz buna görə məzmunca öz aktuallığını qoruyub saxlaya bilməmişdir. Bu nöqsanların əsas səbəbi müəllifin ədəbi-ictimai mübarizənin önündə getmək xatirinə öz publisistikasını ictimai-siyasi hadisələrə həsr etməsi, sovet ideologiyasının diqtəsilə yazmasıdır. Bu da zamanın, yeni quruluşun ədəbiyyat, mətbuat qarşısında qoyduğu siyasi-ideoloji tələblərdən irəli gəlirdi: “Lirikada “inqilabi-ictimai” adlanan məhdud mövzu çərçivəsindən kənara çıxmaq, fərdi hiss və duyğularını tərənnüm etmək o zaman bir növ əsas siyasi xətdən sarpmaq kimi hesab olunurdu” (59, s. 3).

M.S.Ordubadinin publisistikasının dili bütövlükdə sadə, canlı danışiq dili olsa da, bəzi qəliz ifadələr, ərəb-fars, rus dillərindən alınan sözlər onun yaradıcılığına mənfi təsir edir, əsərlərinin rəvan oxunmasına mane olur.

Bütün bunlarla yanaşı, ədibin “Yeni yol” qəzetindəki publisistikasının ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırıb öyrənilməsi ədəbiyyatşünas Fəridə Vəzirovanın görkəmli sənətkarımız haqqındakı aşağıdakı elmi qənaətini bir daha təsdiqləyir: “Yarım



əsrlik fəaliyyəti müddətində qəflət və cəhaləti, gerilik və avamlığı, zülm və əsarəti tənqid edən ilk əsərlərindən tutmuş, ...son əsərlərinə qədər bütün yaradıcılığı boyu M.S.Ordubadinin yeganə məqsədi xalqa xidmət etməkdən, xalqını azad və xoşbəxt görmək üçün çalışmaqdan ibarət olmuşdur" (88, s. 6.)

### **c) Əli Nəzmi**

Ömrünün təxminən əlli ilini bədii yaradıcılığa həsr edən Əli Nəzmi (1878-1946) ədəbiyyat, mətbuat tariximizə "həqiqi "Molla Nəsrəddin şairi", "ikinci Sabirimiz" (68, s.257-267) kimi daxil olmuşdur. "Molla Nəsrəddin" jurnalının "əsas sütunlarından biri" (54, s. 113.) sayılan Ə.Nəzminin fəaliyyəti bütövlükdə Azərbaycan satira mətbuatı ilə sıx bağlıdır. O, "Bəhlul", "Zənbur", "Kəlniyyət", "Babayi-Əmir", "Məzəli", "Tutti" və s. gülgü jurnalları ilə də daimi əməkdaşlıq etmişdir. Azərbaycan bolşevikləşdirildikdən az sonra – 1926-cı ildə şair Bakıya köçüb gəlmiş, əvvəlcə "Kəndli qəzeti"ndə, sonralar isə "Molla Nəsrəddin", "Kommunist" kimi mətbuat orqanlarında fəaliyyət göstərmiş, orijinal, şirin və duzlu felyetonları, satiraları ilə "Yeni yol" qəzetində də çıxış etmişdir. Digər molla-nəsrəddinçilərlə yanaşı Əli Nəzminin də "Yeni yol" qəzetində dərc olunmuş 6 satirası ilk dəfə tərəfimizdən üzə çıxarılaraq elmi-ədəbi ictimaiyyətə təqdim edilmişdir (95).

Əli Nəzminin satiraları təbiiliyi, axıcılığı, tərəvət və duzluluğu ilə seçilir. Bu əsərlərin əsas məziyyəti həqiqətpərəstlik, ifşaçılıq, sadəlik, aydınlıqdır. Onun şeirləri, felyetonları təsirli, düşündürücü və yaddaqalandır. Sünilik və yoruculuq, sözçülük və sönüklük bu əsərlərin ümumi ruhuna yaddır. Ə.Nəzmi üslubu sözü məcazi mənada işlətmək, fikri müstəqim deyil, dolayı yolla təlqin etmək, əsl ideya və məqsədini bədii eyham şəklində oxuculara çatdırmaqla seçilir. Şairin yaradıcılığı satirik ruhu, qüvvətli realizmi, inandırıcı həyat həqiqəti ilə nəzəri cəlb edir:



“Əli Nəzmi bir satirik şair kimi də, bir mübariz publisist kimi də hər şeydən əvvəl həqiqət aşiqi idi” (55, s.195).

Ə. Nəzmi əsərlərində müxtəlif ədəbi priyom və üsullardan, zəngin bədii təsvir vasitələrindən istifadə etmişdir. Onun dilində kinayə, istehza, yumor, sarkazm yaradan sözlər, eyhamlı cümlələr öz məqamında işləndiyi üçün oxucuda dərin təsir oyadır. Şairin xalq dilinin zəngin xəzinəsindən, incəliklərindən bəhrələnən əsərləri bədii dəyəri, axıcılığı, kəskin satirik ruhu və ideya-məzmun dolğunluğu ilə nəzərə çarpır. Az sözlə dərin həyati məna ifadə etmək, duzlu-məzəli gülüşdən həm də kəsərli vasitə kimi istifadə etmək Ə.Nəzmi qələminin qüdrətini daha da artırır. Onun publisistikasında konkretlik, vətəndaşlıq cəsarəti, ifşaçılıq güclüdür. Əli Nəzmi də “Molla Nəsrəddin” jurnalına və Mirzə Cəlilə məxsus şəkildə tənqid hədəflərini axıra qədər, dönə-dönə qamçılamış, onun gücü ilə mənfi tiplərin daxili aləmini açmışdır.

Ə.Nəzmi xalqın azadlığı, Vətənin tərəqqisi, mədəniyyət və maarifin çiçəklənməsi uğrunda mübarizə aparan fədakar sənətkarlarımızdandır. Onun köhnəliyi və cəhaləti, xurafatı tənqid edən satiraları mövzu dairəsinə və üslub gözəlliyinə görə Sabir ruhundadır. Müəllifin yaradıcılıq özünəməxsusluğu onun publisistikasının mövzu rəngarəngliyində, zəngin həyat materiallarından dərin müşahidəçilik qabiliyyəti ilə istifadə etmədə özünü göstərir. Bu felyetonlar mövzu və tənqid obyektinə cəhətdən də müxtəlifdir. Şair-publisist “Yeni yol” vasitəsilə milli zülmün, nadanlığın aradan qaldırılması yolunda qələm döyüşünə qalxaraq xalqın tərəqqisinə əngəl olan geriliyin, köhnəliyin, meşşanlığın bütün təzahürlərinə qarşı mübarizə aparmış, demokratik fikirləri, azadlıq ideyalarını tərənnüm etmişdir.

Şairin satiralarında dini mövhumat, şəriət ehkamları, ruhanilər sarkazm yolu ilə ifşa edilir, dini fanatizmin xalqa zidd mahiyyəti, istismar, soyğunçuluq aləti olması bədii detallar vasitəsilə oxucuya çatdırılır. Onun “Yaxınlaşır” (26 iyul 1923, №



21) satirasında portretçilik yolu ilə mənfi tipləri gülüş hədəfinə çevirib ifşa etmək kimi başlıca vasitədən istifadə olunmuşdur. Şairin "Yeni yol"dakı bu satirası xalqı İslam dinindən şəxsi gəlir və mənfəət üçün istifadə edən din xadimlərinə qarşı amansız mübarizəsi ilə də seçilir:

Heyif a, sənin nə olduğunu bilmədi avam,  
Etdin işində sən bunu hiss edib dəvam,  
Artıq yetişdi vəqt: edilə əxzi-intiqam  
Qalxa vücudun ortadan - o həm yaxınlaşır,  
Fəsl-i-əza və mosimi matəm yaxınlaşır.

Ə.Nəzminin dini ifşa edən "Minacat"larından "Yeni yol" qəzetində də dərc olunmuşdur. Lakin bu satirada dövrün tələblərinə uyğun olaraq ateist mövqedən çıxış edən şair bəzən həddindən artıq ifrata varmışdır. Əsərin ideyası dini dəyərlərə qayıtdığımız, İslam dininin mütərəqqi, əxlaqi-tərbiyəvi mahiyyətlərindən faydalandığımız müasir dövr üçün məqbul sayıla bilməz. Görkəmli dramaturqumuz H.Cavidin "İblis" əsərindəki məşhur monoloqun ilk misrası olan "Dünyaları yoxdan yaradan, ey ulu tanrı" misrası ilə başlayan "Saxlar ağalar böyləmi, söylə, qulu Tanrı" satirasında (1 fevral 1925, № 25) isə dini fanatizmlə yanaşı, hakim qüvvənin yerdə allahlıq iddiasında olan, xalqın dərdlərinə və ehtiyaclarına etinasız qalan, haqq-ədaləti unudan nümayəndələri, dolayısı ilə ictimai quruluşdakı, cəmiyyətdəki eybəcərliklər, haqsızlıqlar da ifşa olunur:

Artdıqca təməddün, sönmüş şöleyi məzhəb,  
Nabud oluyor: din ilə və vərə - həp  
Yoxsa gedəcək böyləmi bu hal məzahəb  
Öldür mənə qurtar üzü barı sulu, Tanrı,

Ə.Nəzminin dini fanatizmin ifşası mövzusunda yazdığı "Mübarək adlar" (10 mart 1923, № 9), "Möcüzələr" (31 mart 1923, № 11) adlı mənsur felyetonları özünəməxsus şirin təhkiyə dili ilə, hadisələrin dolğunluğu ilə oxucuda emosional bədii təsir oyadır. Bu felyetonlar orijinal təşbehləri, gülüş doğuran mübaliğə



və təzadları, maraqlı, bitkin kompozisiyaları ilə seçilir. Müəllif sözün məcazi mənasından məzmunlu satirik gülüş yaratmaq üçün ustalıqla faydalanır, öz qəzəbini, nifrətini dərin hüzn, kədər, təəssüf hissləri ilə əvəz etməklə oxucuda istədiyi təəssüratı yaratmağa nail olur.

Bu nümunələr Azərbaycan mətbuatında satiranın banisi, molla nəsrəddinçi ədəbi dövrün başçısı C.Məmmədquluzadənin Ə.Nəzminin mənsur yaradıcılığı haqqındakı qiymətli fikirlərini bir daha təsdiqləyir: “Bunu unutmamaq ki, Sabirin şairlik quvvəti – qələmi Məşədi Sijimquludan artıqdırsa da, ikincinin mənsur qələminin mislini biz Sabirdə tək birçə dəfə görmədik” (68, s.258). Mirzə Cəlil Əli Nəzminin felyetonlarını lakonizm, rəvanlıq və şirin təhkiyə üsuluna görə mənsur şeir adlandırmışdır.

Ə.Nəzmi köhnəliyi, geriliyi və mövhumatı qançılamaqla yanaşı, yeniliyin, qabaqcıl elm, maarif və mədəniyyətin fəal təbliğatçısı olmuşdur. Onun “Gəncədən irəli” satirası (25 yanvar 1925, № 19) gerilik və ətalətin, cəhalət və nadanlığın köklərini araşdıran, xalqı tərəqqiyə, gələcəyə səsləyən bədii nümunələrdəndir:

Kökü bu xəstəliyin, söylə müəllimmidi,  
Analarda, atada, ya millətimdədi  
Yoxsa tədris üsulunda, təlimdədi  
Çəkdirirkən bu böyüklükdə maarif irəli,  
De! Maarif nə üçün getmir, ey arif, irəli?!

Ə. Nəzmi satiralarının dili “el dili, nazlı bir şivə” (68, s. 266), oynaq və canlı bir dil kimi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Xalq danışığı dilinin sadəlik və canlılığından, aydınlığından məharətlə bəhrələnən şairin yaradıcılığı dərin məzmunla malikdir. Dildə və üslubda sadəlik, xalq dilinin gözəlliyini, təmizliyini qoruyub saxlamaq tələbi Ə.Nəzminin bədii-publisitik irsinin əsasını təşkil edir. Şairin bu qəbildən olan satiraları bu gün də dilimizə xor baxanlara, onu korlayanlara tutarlı cavab, ağır, öldürücü zərbədir. Ə.Nəzminin “Dil məsələsi” satirası bir daha təsdiq edir ki,



tanınmış şair-publisist "bu mühüm məfkurə cəbhəsində apardığı ardıcıl, inadlı mübarizəyə" (54, s.142) sovet dövrü yaradıcılığında da sadıq qalmış, dilimizin varlığı, saflığı uğrunda kəskin məfkurə döyüşlərini "Yeni yol"da da davam etdirmişdir:

Məkatib içrə olan dərs, oxu kitablarımız,  
Ərəbcə, farsca deyil, anlarıq fəqət yarımız,  
Hələ çoxalmadadır gün-günə bu cür varımız  
Qalaq bizi buraxarmı dala, bizim dilimiz  
Kəsildi başımıza bir bəla bizim dilimiz.

("Dilsizlik". 29 sentyabr 1924, №29)

Yeni hava çala bilmir, çox əskidir sazımız,  
Olur səbəb yenə qeyli-qala bizim dilimiz  
Kəsildi başımıza bir bəla bizim dilimiz.

– misralarında totalitar sovet rejiminin ana dilimizə və digər milli mənəvi dəyərlərimizə qarşı hücumlarına, ədəbiyyat xadimləri qarşısında qoyduğu ideoloji tələblərə kəskin etiraz duyulur. Digər şeirdə isə milli ədəbiyyatımıza, klassiklərimizə yüksək ehtiram, dolğun qiymət verilmişdir. Şair gənc nəsildə milli mənəviyyatımıza, ədəbiyyatımıza maraq, sevgi oyatmağa, milli-mənəvi dəyərlərimizə, klassik irsimizə laqeyd qalмайıb onu öyrənməyə, mənimsəməyə çağırır:

İngilis, nemsə və ruslara da bəlli əsərim,  
Başqa millətlər arasında da vardır dəyərim.  
Bilməyir tək mənə öz qövmlərim, var xəbərim  
Sanki, məchul ona bu məğzəni dürrü gövhərim  
Anlamaq istədilər, heyif ki, zor eylədilər,  
Saldılar yadə mənə, gorbagor eylədilər.

("Şeyx Nizaminin dilindən" 19 iyul 1924, № 20)

Əli Nəzminin "Yeni yol" qəzeti səhifələrindəki publisistikası bir daha təsdiq edir ki, o, "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin tənqid, satira, həqiqətpərəstlik, vətəndaşlıq cəsarəti ənənələrinə son dərəcə sadıq qalmışdır. Satirik jurnalistin "Yeni yol"dakı yaradıcılığında realizmin bütün tələbləri ilə yanaşı



qüvvətli bədii ümumiləşmə, azadlığa, gələcəyə tükənməz ümid, Vətəni və xalqı xoşbəxt görmək arzusu ifadə olunmuşdur.

### ç) **Bayraməli Abbaszadə**

Bayraməli Abbaszadə (1859-1926) əslən Cənubi Azərbaycandan olub məşrutə inqilabı illərində xalq azadlıq hərəkatının önündə getmiş, şöhrətli xalq qəhrəmanı Səttərxanın mücahidləri ilə birgə mübarizə meydanına atılmışdır. O, hələ doğma yurdunda ikən, ilk gənclik illərindən "Mirzə Gülzar" imzası ilə satirik şeirlər yazmağa başlamış, həqiqətpərəst, həcv yazan olduğundan dəfələrlə mürtəcelərin təqiblərinə məruz qalmışdır. İrandakı ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar oradakı həmvətənlərimizin dolanışığı, çörək pulu dalınca Rusiyanın, Zaqafqaziyanın şəhər və kəndlərinə, xüsusilə də Arazın o tayına, Şimali Azərbaycanın paytaxtı, iri neft sənayesi şəhəri Bakıya axışdığı bir vaxtda – 1907-ci ilin mart ayında B. Abbaszadə də Bakıya gəlmişdir. O, "Qafqaz və Merkuri" şirkətinin körpüsündə hamballıq etməyinə, hər cür maddi mərhumiyyətlərə, çətinliklərə baxmayaraq bədii yaradıcılığını davam etdirmişdir. M.Ə.Sabirlə tanış olan şair onun tövsiyəsi ilə özünə "Hambal" təxəllüsü götürmüşdür. Bayraməli Abbaszadə Sabirin köməkliyi ilə bu imza ilə Bakının bir çox qəzet və jurnallarında müntəzəm olaraq şeirlərini çap etdirmişdir.

Şair inqilabdan sonra da bədii yaradıcılığını davam etdirərək bir sıra mətbuat orqanlarında çıxış etmişdir ki, belə mətbuat orqanlarından biri də "Yeni yol" qəzetidir. Digər mollaəsrəddinçilər kimi B.Abbaszadənin də "Yeni yol"da işıq üzü görmüş, lakin indiyədək əsərləri sırasına salınmamış 18 felyetonu ilk dəfə üzə çıxarılaraq "Mollaəsrəddinçilər "Yeni yol"da" kitabı vasitəsilə yenidən oxuculara təqdim olunmuşdur (95).

"Yeni yol" qəzetində B.Abbaszadənin silsilə mənzum



felyetonları dərc olunmuşdur. Mənzum felyetonların məzmunu baxımından qəzetdə sanki M.S.Ordubadi ilə B. Abbaszadə arasında bir "ixtisaslaşma" aparılmışdır. M.S.Ordubadinin mənzum felyetonları xarici xəbərlərdən, dünya siyasətindən bəhs edir, B.Abbaszadənin "Əməkçi felyetonu", "Qəza felyetonu" rubrikası altında gedən mənzum felyetonlarında isə Azərbaycanın daxilində, ayrı-ayrı regionlarda mövcud olan mənfi halları, nöqsanları ifşa olunurdu. Müəllif bu felyetonların mövzunu qəzetə gələn oxucu məktublarından, redaksiyaya müraciətlərdən götürürdü.

Şairin "Yeni yol"dakı mənzum felyetonlarının əksəriyyəti dini fanatizmin ifşasına həsr olunmuşdur. Bu da şairin İran kimi mövhumatçı bir ölkədə doğulub yaşaması, uzun müddət dindarların təqiblərinə məruz qalması ilə əlaqədardır. Onun "Mollalar" felyetonunda (5 fevral, 1924, №3) müəllifin həyata göz açdığı bir gündən dörd bir ətrafını bürümüş yalançı dindarlar, din pərdəsi altında xalqı cəhalətə, geriliyə sürükləyən, dindən gəlir mənbəyi kimi istifadə edən əmmaməlilər ifşa olunur:

Ümmətə yüz min məsələ söylədik,

Hankı müəmmaları kəşf eylədik?

Kəfşi-kəramətlə yeri teylədik!

Rişeyi insanı əcəb peylədik!

Xəlqə, görək indiyəcən neylədik?

Ay başı qırxıqlar, uzun boğazlar!

("Mollalar". 5 fevral 1924, №3)

Şairin "İran mollalarına" (14 iyun 1925, № 133), "Əməkçi felyetonu" (Məhərrəmlik münasibətilə. (9 iyul 1925, №154), "Əməkçi felyetonu" (16 iyul 1925, № 160), "İbn-Ziyadə gəlmişəm" (19 iyul 1925, № 162) felyetonlarının da əsas tənqiq hədəfi İrandan Azərbaycana qazanc üçün axışıb gələn, var-dövlət hərisi, acgöz mollalardır:

Keçmiş əsrin qoxmuş sözlərini vəz edərək,

İşçini soymaq üçün onlara qurram da kələk,



Al-verim xod olacaq indi bazar dəllalı tək,  
Düşərəm ortalığa, quyruğumu bulamağa,  
Gedərəm Qafqaza mən, bığlarımı yağlamağa.

(“Əməkçi felyetonu”. 16 iyul 1925, №160)

Şair dindar həmsərilərin əsl simasını, iç üzünü açmaqdan çəkinməyərək “Xırman döyülərkən” (22 iyun 1925, №140) felyetonunda yerli din xadimlərini zəhmətkeş xalqın min bir əziyyətlər bahasına başa gələn əməyini mənimsəməkdə ittiham etmişdir. B.Abbaszadənin “Hilali şəriətdən anlamazlar”a, “Şəridə (şəriətdə – M.S.) olmuyan sözü xalqa” söyləyib xalqı inandıranlara qarşı mübarizə aparması isə onun İslam dininə qarşı deyil, dini fanatizmə qarşı mübarizə apardığını göstərir. Lakin “Mollaların dili ilə” (26 iyun 1925, № 144), “Köhnəpərəstlər” (30 iyun 1925, № 147), “Qurban bayramı münasibəti ilə” (2 iyul 1925, №149) felyetonlarında dini bayramlarımız, müqəddəs dini ayinlərimiz qərəzli şəkildə tənqid olunmuşdur. Təəssüf ki, satirik şairin yaradıcılığında İslam dininə məxsus əxlaqi-mənəvi dəyərləri, adət-ənənələrimizi xalqın gözündən salmağa xidmət edən, müsəlmanların müqəddəs bayramı olan Qurban bayramını, müqəddəs Hacc ziyarətini, digər dini bayram və mərasimləri tənqid edən şeirlərə də rast gəlinir. Artıq öz dəyərini, aktuallığını itirmiş bu satiralar vaxtilə zamanın diqtəsi, ideologiyanın tələbi ilə yazılmış əsərlərdir.

B.Abbaszadənin yaradıcılığında geriliyə, nadanlığa kinayəli gülüş ilə yanaşı, xalqı mədəni tərəqqiyə inamlı çağırış da var. Şairin “Nə gərək elm...” (11 yanvar 1925, № 8) felyetonunda Şərq qadınının hüquqsuz, kölə halında olması molla-nəsrəddinsayağı ifşa olunur:

Ləbini ləb üstə mindir, hələ qönçə tək açılma,  
Ayaq üstə dur kunuta, ala qarğa tək uçulma  
Səni qaynanan döyəndə, qabarıb ona qaçılma  
O eşitdiyin nəsihət, bu da etdiyin itaət  
Nə gərək elm və məktəb, bizə öyrədilə sənət.



"Əməkçi felyetonu" sərlövhəsi ilə qəzetdə gedən bir qisim felyetonlarda isə (27 avqust 1925, № 196; 27 sentyabr 1925, № 220) tiplərin dillə ilə xalqın avamlığından, savadsızlığından istifadə edən fırıldaqçıların xalqı soyub talamaları, mənəvi və fiziki cəhətdən şikəst etmələri tənqid edilir, yeganə mübarizə yolu kimi xalqın maariflənməsi gösərilir:

Bircə baxın felimə, girdarıma,  
Rüşvətimə, zümlü rəftarıma  
Məkr eyləyən hiyləyi əfgarıma  
Qəlbidə zəngar kəsafətlərim  
Köhnəpərəstəm, qalır adətlərim.

("Köhnəpərəst". 16 yanvar 1925, №13)

B.Abbaszadə xalqı istismar, əsarət altında saxlayanlara qarşı da kəskin mübarizə aparmışdır. Onun "Köhnəpərəst" (16 yanvar 1925, №13), "Keçmişə həsrət" (28 yanvar 1925, № 22), "Köhnəpərəstlərə" (13 sentyabr 1925, № 210) felyetonlarında tiplərin öz-özünü ifşa yolu ilə milli zülm, köləlik, sinfi bərabərsizlik tənqid olunur:

"Görürsən bu rüzgarı, çıxıb asimana işçi;  
Pişiyə deyəndə pişdə, döyülərdi xanə işçi."

Aşağıdakı misralar xalqın işgəncə və həqarətlərdən, iztirablardan xilas olmaq arzusunun, gələcəyə nikbin inamın təzahürüdür:

Bəylər bizə keçmişdə vurub çünki həqarət,  
Bəylər fəqəranı dağıdıb eylədi qarət,  
Bəy tayifasılə tanınıb etməyin adət,  
Razı olub sizdən fəqərə, siz fəqəradan  
Bəy adını bilmərrə götürsünlər aradan.

"Bəy olmasın". (30 oktyabr 1925, 248)

Milli azadlıq hərəkatına səsləyən çağırışlar şairin "Yeni yol"dakı satiralarının əsas ideyasını təşkil edir. B.Abbaszadə sovet dövrü yaradıcılığında da dövrün ictimai eybəcərliklərinə, sosial ədalətsizliklərə biganə qala bilməmiş, öz poetik, satirik



qələmi ilə münasibət bildirmişdir. Şair məzlumların istismar altında əzilməsini, hakim qüvvələrə qəzəb və nifrətini təsvir etməklə xalqı zülm və istibdada qarşı mübarizəyə çağırmışdır.

B.Abbaszadənin "Yeni yol" qəzetində dərc olunmuş satiraları realizm gücü, həyat həqiqəti, satirik ümumiləşmələri ilə seçilir. Şifahi xalq ədəbiyyatından, Azərbaycan dilinin zəngin söz ehtiyatından qaynaqlanan bu əsərlər şeiriyyəti, poetik əlvanlığı, təhkiyə şirinliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Bu əsərlər sübut edir ki, Bayraməli Abbaszadənin Azərbaycan satirik mətbuatında, "Yeni yol" qəzetinin isə onun yaradıcılığında əvəzsiz yeri vardır.



## GÖRKƏMLİ DİLÇİ ALİMLƏRİN ELMI- PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİ "YENİ YOL" QƏZETİ SƏHİFƏLƏRİNDƏ

### a) Fərhad Ağazadə

**T**anınmış pedaqoq, dilçi, jurnalist Fərhad Ağazadə (1880-1931) XX əsrin əvvəllərindən etibarən elmi-pedaqoji yaradıcılığını əlifba islahatına həsr etmişdir. 25 avqust - 5 sentyabr 1907-ci il tarixdə yeni latın əlifbası layihəsi ilə yanaşı, onun hazırladığı "Əlifba" dərsliyi də müzakirəyə qoyulmuşdur. Bu müzakirələr müsbət nəticə verməsə də, F.Ağazadə əlifba islahatı, Azərbaycan dilinin tədrisi və saflığı uğrunda fəaliyyətini sonralar da davam etdirmiş, "Ədəbiyyat məcmuəsi" (1912) dərsliyi və proqramlar tərtib etmişdir.

6 yanvar 1922-ci ildə N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə keçirilən Azərbaycan ziyalılarının iclasında latınçılar yeni əlifbanın zəruriliyini islahçılara sübut edirlər. Latınçıların təşəbbüsü ilə yeni əlifbaya keçmək üçün xüsusi komissiya yaradılır ki, Fərhad Ağazadə bu komissiyanın sədri seçilir. Azərbaycanda mədəni inqilabın görkəmli xadimlərindən sayılan F.Ağazadə Yeni Türk Əlifba Komitəsinin, Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin üzvü kimi yeni əlifbanın tətbiqində əvəzsiz rol oynayır. 1926-cı ildə I Türkoloji qurultayın çağırılmasında fəal iştirak edən F.Ağazadə qurultayın VI iclasında orfoqrafiya məsələləri barədə çıxış edir.

Sovet hakimiyyəti illərində "Kommunist" qəzetində, "Maarif işçisi", "Yeni məktəb" jurnallarında əlifba islahatı, dil məsələləri ilə bağlı elmi-publisistik məqalələri ilə mütəmadi çıxış edən tanınmış dilçi-alim yeni əlifbanın təbliğat mərkəzi, dayaq nöqtəsi olan "Yeni yol" qəzetinin yaradıcılarından və əsas müəlliflərindəndir. Qəzetdə "Şərqli", "Öyrədici", "Öyrədən"



imzaları ilə dərc olunan məqalələr bu gün də böyük elmi dəyərə malik, tədqiqata ehtiyacı olan publisistik nümunələrdir.

“Anlamalıyıq” məqaləsində (18 noyabr 1922, № 9) “...Dilimizi türkləşdirək, sadələşdirək, təmizləyək, aydınlaşdıraq” şüarı ilə çıxış edən F.Ağazadə əski əlifbadakı nöqsan və çatışmazlıqları elmi əsaslandırılmış şəkildə izah edir, “Cavab verə bilmədim” (28 oktyabr 1922, № 6) və “Gərək də böylə olsun” (4 noyabr 1922, № 7) məqalələrində isə iftixarla yazıdı ki, bəzi ziyalıların etiraz və müqavimətinə baxmayaraq yeni əlifba gənc nəsil tərəfindən asanlıqla mənimsənilir, savadsızlıqla mübarizə vasitəsi kimi xalq arasında rəğbətlə qarşılanır.

Müəllif “Əlifba bəlası” sərlövhəli yazısında (18 oktyabr 1923, №32) rəsmi yazışmalarda, sənədləşmə işlərindəki əski əlifbadan irəli gələn bir çox qüsurları tənqid edir, yeni əlifbaya keçilmədiyi təqdirdə əlifbamızın və dilimizin milliləşməyib rus dilinə və rus əlifbasına meyl etmək təhlükəsinin yaranacağını uzaqgörənliklə xəbər verirdi.

Əlifba islahatı ilə bağlı elmi polemikalarda “Yeni yol”da da öz tutarlı elmi qənaətləri ilə fəal iştirak edən F.Ağazadənin “Yoldaş Məhəmməd ağa Şahtaxtının səhvləri” məqaləsində (23 may 1923, № 16) M.Şahtaxtının Komitə haqqında yazdıqları təkzib edilir. Məqalədə “əski latınçılarımızdan birincisi” kimi dəyərləndirilən Şahtaxtının Komitəyə əlifba təqdim etmədiyi qeyd olunur, Azərbaycan Demokratik Respublikasının fəaliyyət göstərdiyi dövrdə də onun əlifba layihəsinin bir çox qüsurlarına görə qəbul edilməməsi barədə məlumat verilir. Həmin layihənin işarəli (esperanto) hərflərin çox olması kimi nöqsanlı cəhətdən danışılır, heç bir xalqın tarixində belə bir əlifbanın mövcud olmaması qeyd olunur. Məqalədə “Bizim əlifbamız dörd əlifbadan ibarətdir” fikrinə qətiyyətlə etiraz edilir: “Azərbaycan xalqına ərəb, fars əlifbası deyil, doğma əlifbası lazımdır”. F.Ağazadə bu məqalədə Şahtaxtının əlifbanı din və şəriət işlərinə



qoşmaq ideyasına da qarşı çıxır, Şahtaxtlının əlifba layihəsini buradakı bir çox səslər anlaşılmadığına görə qəbul etmir, "doğru məsləkçidə inad olmaz" deyə latın əlifbası tərəfdarı kimi Şahtaxtlını yenə də öz sıralarından hesab edərək qəzetin onun üzünə açıq olduğunu diqqətə çatdırırdı.

"Yeni fikir" qəzetində getmiş "Dilimizin islahı yolunda" adlı məqalə ilə bağlı yazılan "Cavab"da (17 dekabr 1923, № 38) Avropaya nisbətən Şərq elminin, təhsilinin inkişaf etməməsinin başlıca səbəbi kimi əlifba məsələsi göstərilir. Müəllif vurğulayır ki, Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqlarının gözlənilməsi, xalqın savadlanması yalnız yeni əlifba ilə mümkün ola bilər.

"Elə deyil" (27 dekabr 1923, № 39) məqaləsində isə F.Ağazadə latınçıların ərəb hərflərini aradan götürməklə Qafqaz müsəlmanlarını İslam aləmindən ayıraraq məcburən ruslara tabe etdirmək niyyətində olmaları barədə iddiaları rədd etmişdir. Məqalədə əlifba islahatı tarixindən bəhs edən müəllif latın əlifbasına keçidin bolşeviklərin deyil, M.F.Axundov, M.Şahtaxtli kimi yazarların, maarifpərvər ziyalıların ideyası olduğunu, nəhayət, bu məsələnin Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə də Parlamentdə müzakirə edilib səs çoxluğu ilə üstünlük qazandığını, əlifba məsələsinin musavat və ya bolşevik məsələsi olmayıb tarixi zərurət olduğunu bildirirdi.

F.Ağazadə artıq bütün türk xalqları arasında ərəb əlifbasından xilas olmaq, latın əlifbasına keçmək prosesinin sürətləndiyini göstərir, bunu tarixi gediş, elmi tərəqqi, ictimai-siyasi inkişaf baxımından qaçılmaz, labüd hesab edirdi. O, "Uydurma ədəbiyyat və el ədəbiyyatı" adlı məqaləsində (11-18 noyabr 1922, № 8-9) əlifba məsələsinin tək-cə hərflərin dəyişilməsindən ibarət olmadığını, həm də dilimizi yabançı kəlmələrdən, ərəb, fars, rus dillərindən alınma sözlərdən təmizləmək, onların Azərbaycan dilindəki qarşılığını işlətmək üçün əlverişli olduğunu yazırdı. Müəllif "Yeni yol" qəzetində qaldırdığı bu problemlərin həlli məsələlərində Göy-Alp, Əli Canib, Namiq Kamal, Ərdoğan bəy



kimi türk ədiblərinin əsərlərindəki elmi qənaətlərə söykənirdi.

“Dilin əhəmiyyəti” məqaləsində (6 yanvar, 1923, №1) isə müxtəlif xalqların tarixində, taleyində dilin əhəmiyyətli rolundan bəhs olunur: “Hansı millət yüksəldisə, mədəniyyət sahibi oldusa, böyük işlər gördüsə, böyük adamlar yetirdisə, yadigarlıqlar buraxdısa, – bunların hamısını dil vasitəsi ilə etdi”.

Tanınmış türkoloqun “Anlamalıyıq” məqaləsinin (18 noyabr 1922, № 9) əsas ideyası budur ki, böyük imperiyalar, güclü dövlətlər kiçik millətləri kölə halında, asılı vəziyyətdə saxlamaq, onların milli istiqlal mübarizəsini boğmaq üçün ilk növbədə onların dilini məhv etməyi planlaşdırmışlar. Bu məqalə artıq Azərbaycanın yeni bir imperiyanın – sovet imperiyasının müstəmləkəsinə çevrildiyini böyük uzaqgörənliklə duyan bir ziyalının həyəcan təbilidir: “... onlar bilirdilər ki, azərbaycanlıların hərəsi bir dili bəyənib o dildə danışacaq, yazacaq və bir-birini anlamayacaq. Məsələn, mollası rusca oxumuşunu, rusca oxumuşları kəndliləri, fəhlələri, bunlar isə onları, onlar isə bunları anlamayacaq...”

Azərbaycan xalqının əsl millətpərvər ziyalılarından olan F.Ağazadənin “Yeni yol” qəzeti səhifələrindəki publisistikasında milliləşmə məsələsi mühüm yer tutur. Maarifçi-publisist “Milliləşmə ətrafında” məqaləsində (25 noyabr 1923, № 36) milliləşmə işinə əngəl olan 4 əsas səbəbi belə açıqlayırdı:

1. əlifbanın çətinliyi;
2. dilimizin fəna halda olması;
3. paytaxt Bakıda Azərbaycan dilini bilməyən əcnəbi məmurların çoxluğu;
4. çar hökumətinin apardığı ruslaşdırma siyasətinin nəticəsində rus dilinin xalq içində geniş yayılması.

Rus dilinin xalq arasında yayılması müəllifdə haqlı olaraq böyük təlaş, narahatçılıq doğurur: “...yer, göy, hava, dəniz, fabrik, zavod, dəmir yol, idarələr külfətlər – bunlar hamısı rus dililə danışır, yazır və tərpənir”.

Bu məqalədə böyük uzaqgörənliklə milliləşmə məsələsinə



ciddi siyasi əhəmiyyət verilir: "Bu məsələyə çox ayıq baxmalıyıq, yoxsa bir vaxt iş-işdən keçəndən sonra mərkəzimiz olan Moskvanın bizə bu aşağıdakı sözləri söyləməyi şübhəsizdir.

Moskva deyəcək: "Biz sizə milliləşmək ixtiyarı verdik, idarələrinizi milliləşdirməyə əmrlər etdik, siz özünüz ciddilik əvəzinə qorxaqlıq göstərərək bu ixtiyar ilə faydalana bilmədiniz və faydalanmaq da istəmədiniz, daha bizə nə var".

F.Ağazadə qəzetin növbəti nömrələrindən birində "İdarələr nə üçün milliləşmir?" adlı məqaləsində (5 fevral 1924, № 3) milliləşmə mövzusunə yenidən qayıdaraq bu işin həyata keçirilməməsinin əsas səbəblərini və aradan qaldırılma yollarını belə göstərirdi: idarələr arasında yazışma yeni əlifbaya keçməli; rəsmi dil ərəb, fars dilindən keçmə sözlərdən təmizlənməli; rus dilində təhsil almış ziyalılar yeni əlifba ilə Azərbaycan dilini öyrənməyə məcbur edilməli; Azərbaycan xalqının tarixi müqəddaratının milliləşmə məsələsindən asılı olması ziyalılar arasında təbliğ edilməli; azərbaycanlı ziyalıların, ixtisaslı milli kadrların sayı artırılmalı; azərbaycanlı qadınlar dövlət işlərinə, idarə işlərinə cəlb edilməli; hökumət idarələrində yuxarı vəzifələri, məsuliyyətli postları tutan əcnəbilər milliləşməli, onlar azərbaycanlı mütəxəssislərlə əvəz edilməli; əcnəbilər Azərbaycan dilinə hörmətlə yanaşmağa, bu dili öyrənməyə məcbur edilməli; Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qaldırılmalı, milli dildə kütləvi nəşrlər həyata keçirilməli.

"Yeni yol" qəzetindəki milliləşmə ilə bağlı o dövr üçün böyük cəsarət və uzaqgörənlik tələb edən bu silsilə yazılar Fərhad Ağazadəni dövrünün kamil ziyalısı, ictimai-siyasi xadimi olduğunu bir daha təsdiqləyir. Bu məqalələr siyasi publisistikanın bu gün də aktuallığını itirməyən mükəmməl nümunələridir.

"Qorxmaq lazım deyil" məqaləsində (5 may 1924, № 10) isə F.Ağazadə dilçi-pedaqoq təcrübəsindən çıxış edərək Azərbaycanda yeni əlifbanın uğurla tətbiq olunmasından və əhəmiyyətindən danışır. Qeyd olunur ki, bəzi ziyalılar ona görə görə bundan



ehtiyatlanır, tərəddüd edirlər ki, yeni əlifba Azərbaycan türklərini İslam aləmindən, osmanlı türklərindən və Şərq xalqlarından ayırar, “Quran” başda olmaqla digər dini kitablar, ərəb əlifbası ilə çap olunmuş digər saysız-hesabsız ədəbiyyat yeni əlifba ilə təkrar nəşr edilməz, osmanlı türkləri yeni əlifbanı qəbul etməz. Müəllif Zaqafqaziya, İran və Türkiyə mətbuatına da yol tapan bu fikirləri belə təkzib edirdi: “Nadanlıq ucbatından İslam aləmində birliyə nail ola bilinmədiyi halda Azərbaycan türklərinin hansı “birləşmiş” müsəlmanları ayıracağını düşünə bilmirik”. İslami dəyərlərə yüksək ehtiramla yazılan məqalədə İslam aləmində birliyin olmamasından təəssüflə danışan pedaqoq yeni əlifbanı qəbul etməklə Quranın, dini kitabların ortadan götürülməyib yeni əlifba ilə təkrar nəşr olunacağını bildirirdi. Lakin sonralar F.Ağazadənin də böyük uzaqgörənlik və acı təəssüf hissi ilə etiraf etdiyi kimi, Rusiyanın işğalı altında olan türklər ruslaşdırma siyasəti nəticəsində rus əlifbasını, rus dili və ədəbiyyatını, tarixini öyrənməyə, ateistləşməyə məhkum edildilər.

“Yazıçıdan asılıdır” məqaləsində (10 yanvar, 1924, №1) dilimizi ərəb, fars və rus dillərinin təsirindən qurtarmaq yolu ilə milliləşmək ideyası irəli sürülür, ədəbi dilin formalaşmasında, saflaşmasında yazıçıların xüsusi rolundan danışılır, Azərbaycan MİK-nin yanındakı İstilah Komissiyasının, S.Ağamalıoğlunun bu istiqamətdəki yorulmaz fəaliyyəti alqışlanır. “Halva deməklə ağız şirin olmaz” (2 dekabr 1922, № 11), “Yeni istilah” (9 dekabr 1922, № 12) adlı məqalələrdə Komitənin hazırladığı yeni nəşrlər, müxtəlif elm sahələrinə, xüsusilə də təbiət elmlərinə aid türkləşdirilmiş terminlərdən ibarət lüğət müəyyən qüsurlarına baxmayaraq ilk addım kimi uğurlu hesab olunur.

F.Ağazadə “Dilimiz ərəb və fars sözlərindən təmizlənəcəyi təqdirdə ədəbiyyatımızın məhv olacağını, dilimizin kasıblaşacağını, gənclərimizin xaricdə təhsil ala bilməyəcəklərini iddia edənlərin fikirlərini əsaslı şəkildə rədd edirdi. Dilçi pedaqoq “İşin sonuna baxmalı” (16 dekabr 1922, №13), “Ədəbi dil” (23 dekabr 1922,



№14) məqalələrində yazırdı ki, ərəb, fars kəlmələri ilə doldurulmuş ədəbiyyatın dilindən və mənasından xalq heç nə anlamır, belə ədəbiyyat millət üçün məhv olmuş kimidir. Müəllif ziyalılarımız arasında tez-tez rast gəlinən ərəb, fars kəlmələrinin xalq tərəfindən işlədilən, doğma ana dilindəki qarşılığı ilə əvəz olunmasını, bu sözlərin Azərbaycanca qarşılığının ədəbi dilə də daxil edilməsini vacib hesab edirdi ("El arasında türkləşdirilmiş ərəb və fars sözləri". 30 dekabr 1922, №15).

F.Ağazadə Azərbaycan dilinin saflığını qorumaq, keçmə sözlərin qarşılığını tapmaqla dilin söz ehtiyatını zənginləşdirmək kimi cəsarətli çıxışlar da etmişdir. Onun "Köhnə kəlmələri diriltmək lazımmı?" məqaləsində (18 iyul 1923, № 22) artıq dilimizə uyğunlaşmış, ümumişlək sözlərə çevrilmiş ərəb, fars sözlərini eynilə saxlamaq, əksinə, hələlik türkləşə bilməyən kəlmələrin dilimizə keçməsinin qarşısını almaq, onların dilimizdəki müvafiq qarşılığını işlətməyin zəruriliyi isbat edilir.

"Yazılarımızın ərəbcə, farsca, və türkcə imlaları" adlı məqalədə isə (6 yanvar, 1923, №1) dilimizdə vahid orfoqrafiya qaydalarının olmaması, bir sözün iki-üç yazı forması olduğu göstərilir, belə sözlərin xalq tərəfindən daha çox işlənən formasını toplayıb lüğət tərtib etmək təklifi irəli sürülür.

"Türk kəlmələrinin unudulmasına səbəb nədir?" (13 yanvar 1923, № 2), "Borcumuzu verməliyik" (20 yanvar, 1923, № 3), "Yanlışlarımız" (10 mart 1923, №9) kimi məqalələrdə mətbuatdakı, yeni nəşrlərdəki dil nöqsanlarından söhbət açılır. Qeyd olunur ki, milli maarifimizi və mətbuatımızı inkişaf etdirmək, savadsızlığı ləğv etmək yalnız yeni əlifbanı qəbul etmək, dilimizi yad dillərin təsirindən qurtarmaqla mümkündür.

Fərhad Ağazadə "Çap olunmuş düşüncələr" sərlövhəli yazısında (17 mart 1923, №10) bir maarifçi kimi "millətimizi tərəqqi yoluna salmaq istəyən" ziyalılarımızın göstərdiyi yol ilə gedilməmənin acı aqibətindən danışmışdır. Məqalədə rus imperiyasının vaxtında gənclərin hərbi xidmətdən, təhsildən



yayınmasından, qızlarımızın oxumamasından, teatrın timsalında milli mədəniyyətin inkişafındakı nöqsanlardan danışılır, yeni əlifba məsələsi ən əhəmiyyətli milli tərəqqi yolu kimi qiymətləndirilir: "Millətimiz yəqin etsin, bu məsələyə əhəmiyyət verməsə, bu dinə, şəriətə, milliyyətə heç bir toxunması olmayan əlifbaya zidd olsa, gələcəkdə qara qullar kibi yaşayan övladımız da bizlərə "kar, kor, düşüncəsiz, anlaqsız babalarımız" deyəcəklər" ("Deyəcəklər". 11 noyabr 1922, № 8).

Pedaqoq-publisistin "Birinci zəhmətkeş hərbiyyə məktəbi" məqaləsində (30 dekabr 1922, № 15) bu məktəbə qəbulda müəyyən əyintilərə yol verilməsi, müəllimlərin maddi durumlarının, məvaciblərinin həddindən aşağı olması, onların mənəvi hüquqlarının qorunmaması tənqid olunur. Azərbaycanın gələcək hərbiçilərini yetişdirəcək bir məktəbə böyük uzaqgörənliklə xüsusi qiymət verilir: "Hər halda bu məktəb lazımlı olduğundan, qapanılmasına heç kəs razılıq verə bilməz, bəlkə onun işlərinə daha da artıq diqqət edib, get-gedə yaxşılaşdırmalıdır".

F.Ağazadənin pedaqoji fəaliyyəti zamanı rast gəldiyi və "Yeni yol"dakı "Hələ çeynənməyib" (23 dekabr 1922, №14), "Səbəbi var" (30 dekabr 1922, №15) məqalələrində işıqlandırdığı əsas problemlərdən biri də xalqın maariflənməsi, elm və təhsilin inkişafı üçün doğma ana dilində və yeni əlifba ilə elmi ədəbiyyatların, dərsliklərin olmaması məsələsidir. Məqalədə uşaqların tərbiyəsi, təhsili ilə bağlı ayrıca kitabların, uşaq nəşriyyatlarının olmamasından təəssüflə söz açılır, hər bir yaş dövrünün xarakterik xüsusiyyətlərinə, mütləq marağına uyğun kitabların nəşri məsələsi qaldırılır, F.Köçərlinin "Balalara hədiyyə"sindən, A.Şaiqin bir neçə nağılından, M.Ə.Sabirin şeirlərindən və bir-iki tərcümədən başqa uşaq ədəbiyyatının olmamasından gileylənilir ("Kitab lazımdır". 27 dekabr 1923, №39). Müəllif, bir pedaqoq kimi Orta Asiya respublikalarında milli dildə böyük tirajla dərsliklərin çap olunmasını alqışlayaraq bu dərsliklərin türk dillərinin ərəb tərkiblərindən xilas olması cəhətdən gərəkli



olduğunu qeyd etmişdir ("Türküstan kitabları". 17 mart 1923, № 10; 31 mart, №11).

Dilçi alim, pedaqoqun "Yeni yol" qəzetinin "Tənqid və bibliografiya" (30 aprel 1923, № 13; 23 may, №16) rubrikasındakı yazısında latın hərfləri və ərəb rəqəmləri ilə yenidən nəşr olunmuş "Həndəsə" dərsliyinin bir çox üstün cəhətlərindən danışılır, eyni zamanda tərcümə işindəki bir çox qüsurlar göstərilərək əsas həndəsi terminlərin azərbaycanca düzgün qarşılığı verilir.

Fərhad Ağazadə "Yeni yol" qəzetində mükəmməl folklorşünas kimi də çıxış etmişdir. Xalqımızın minillik tarixə malik folklor nümunələrinin toplanmasını, tədqiqini əsas vəzifələrindən hesab edən "Yeni yol" bu istiqamətdə məqsədyönlü iş aparmaq üçün mütəxəssis sözüinə geniş meydan vermişdir.

F.Ağazadənin "Türkcənin folkloru" (2-9 dekabr 1922, № 11-12) məqaləsində folklor haqqında ümumi məlumat verilir, "özgə dillərin təsirlərindən qurtarmaq istəyən millətlərin el sözlərini toplamaq yolu ilə məqsədlərinə" çatdığı bildirilir, artıq Azərbaycanın, bütövlükdə türk xalqlarının folklor nümunələrinin toplanması və ondan ədəbi dildə istifadə olunmasının vaxtı çatdığı bəyan edilir. Məqalədə toponimlər, tarixi abidələr və milli adət-ənənələrimizlə bağlı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplamaq üçün layihə təqdim edilir, el ədəbiyyatının toplanması başqa dildən keçmə sözlərin azərbaycanca qarşılığının tapılıb ədəbi dilin zənginləşdirilməsi üçün zəruri sayılır.

"Uydurma ədəbiyyatından avropalılar nə tövr xilas oldular?" (17 mart 1923, №10) məqaləsində alman, macar xalqlarının təcrübəsinə əsasən ana dilini zənginləşdirmək və qrammatik cəhətdən təkmilləşdirmək üçün şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplamaq və nəşr etdirmək yolu ilə dildə olan söz ehtiyatını üzə çıxarmaq tövsiyə olunur. Məqalədə osmanlı türklərinin bu işə hələ XIV əsrdən başlamasından, Nəcib Asim, Məhəmməd Fuad Raif, Vələdi Çələbi kimi şəxslərdən söz açılır, bir çox folklor nümunələrinin kənarda qalmaması üçün, xalq şivəsinin elmi şəkildə



öyrənilməsi üçün vahid bir orqanın, qurumun yaradılması zəruri sayılır.

Yeniyolçu publisistin dilin xalqın taleyindəki misilsiz rolundan danışarkən “Qılinc yarası gedər, dil yarası getməz”, “Dilin açılmayıb, bazara çıxma”, “Ho-ho var dağa çıxardar, ho-ho var dağdan endirər” kimi atalar sözləri, zərb məsəllərlə fikrini qüvvətləndirməsi (“Dilin əhəmiyyəti”. 6 yanvar, 1923, №1) onun türkoloq alim kimi şifahi xalq ədəbiyyatına mükəmməl şəkildə bələd olmasından irəli gəlir.

F.Ağazadənin “Yeni yol” qəzetindəki publisistikasının öyrənilməsi elmi-ictimai fikri görkəmli alimin yaradıcılığı ilə bağlı yeni məlumatlarla zənginləşdirmək baxımından əhəmiyyətliidir.

“Yeni yol”un 1 yanvar 1931-ci il tarixli ilk nömrəsində Fərhad Ağazadə haqqında verilən nekroloqdan da göründüyü kimi, tanınmış türkoloq, pedaqoq, ictimai xadim Fərhad Ağazadənin yeni əlifbanın tərtibi və yayılması uğrunda fəaliyyəti öz dövründə də yüksək qiymətləndirilmişdir.

#### **b) Məhəmməd ağa Şahtaxtlı**

Şərqşünas, dilçi, pedaqoq və ictimai xadim Məhəmməd ağa Şahtaxtlı (1846-1931) Avropada mükəmməl ali təhsil almış, Rusiyada, Şərq ölkələrində həm də zəngin jurnalistlik yolu keçmişdir. Xalqa xidmət etmək, onu ayılmaq, hüququnun müdafiəsinə qaldırmaq, ictimai-mədəni tərəqqiyə çağırmaq, maarifləndirmək işi Şahtaxtlının jurnalistlik fəaliyyətinin əsas məramı, qayəsi olmuşdur. O, 1903-cü ilin martında XX əsrin əvvəllərinin ilk Azərbaycan qəzeti “Şərqi-Rus”u təsis etməklə Azərbaycanda mətbuatın inkişafının yeni mərhələsinin təməlini qoymuş, “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə zəmin yaratmışdır.

Şahtaxtlı əlifba islahatı sahəsində M.F.Axundovun əsas ardıcılardan biri, Şərqdə əlifba islahatı tarixində ilk kitabın – 1879-cu ildə Tiflisdə nəşr olunan “Təkmilləşmiş müsəlman əlifbəyi”



əsrinin müəllifi olduğu üçün onu "Yeni yol" qəzetinin də sələflərindən biri hesab etmək olar.

Şahtaxtlı "Yeni yol" qəzetində də əlifba məsələləri ilə bağlı dəyərli məqalələrlə çıxış etmişdir. O, bu məqalələrdə Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqlarına yaxından bələd olan bir dilçi alim kimi çıxış edərək latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasının tətbiqinin əhəmiyyətini elmi şəkildə izah etmiş, bu əlifbanın tətbiqi və təbliği, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda "Yeni yol" qəzetinin məqsədyönlü, uğurlu fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir.

Şərqşünas alim "Yazı və yainki ədəbi dilimizin əskiklikləri" (18 oktyabr 1923, №32) məqaləsində yazı və ədəbi dilimizdəki əsas nöqsanları üç qismə ayırırdı:

- ərəb əlifbasındakı hərflərin sayı dilimiz üçün yetərli deyil;
- başqa dillərdən dilimizə yeni sözlər alınması vahid qayda-qanuna əsaslanmır;
- dilimizdə vahid orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları yoxdur.

Şahtaxtlı "Hansı məqbul səbəblə biz dilimizi əcnəbi kəlmələri ilə doldurub öz dilimizi öz əhalimizə yad eyləyək?" – ideyası ilə dilimizin saflığını qorumağa, onu yad kəlmələrdən azad etməyə, doğma dilimizdəki qarşılığını işlətməyə çağırırdı. Məqalədə yazıdakı mövcud nöqsanları aradan qaldırmaq üçün Avropa dillərinə, ərəb və fars dillərinə mənsub sözlərin şərhindən və tərcüməsindən ibarət lüğətlərin nəşri kimi zəruri bir məsələyə də toxunulur. O, "latın əlifbasının içimizdə tamamilə ərəb əlifbasının yerini tutacağını" böyük qətiyyətlə bir daha təsdiq edir, ərəb, fars dillərindən alınan sözləri dilimizin qanunauyğunluqlarına tabe etdirərək işlətməyi tələb edirdi. Tanınmış şərqşünas, dilçi ərəb və fars dillərinə məxsus izafətlərin dilimiz üçün tamamilə yararsızlığını isbat edir, cəm şəkilçilərinin, sifətin müqayisə dərəcələrinin işlənməsində vahid qaydalara əməl olunmasını, təyini söz birləşmələrinin Azərbaycan dilinə müvafiq şəkildə işlənməsini zəruri hesab edirdi. Əlifba ilə bağlı bu məqalələr Azərbaycan dilinin və əlifbasının təşəkkülünün öyrənilməsi



baxımından bu gün də dəyərlidir.

“Ehtirama şayan bir ruh haləti” (18 noyabr 1923, № 35) məqaləsində isə Azərbaycan xalqına xas olan yüksək insani keyfiyyətlər, humanizm, şovinizmi rədd edən bəşərlik təbliğ olunur: “Güzəranı yolunda olan bir müsəlman müsəlman olmayan həqiqi ehtiyac sahibinə nə üçün kömək etməsin? Hamıdan əvvəl millətdaşımızı yox, insan qardaşımızı düşünməliyik”. Xalqımızın milli mentalitetinə məxsus olan insanlar arasında qardaşlıq və həmrəylik, humanizm və tolerantlıq məqalənin başlıca ideyasını təşkil edir: “Öz əllərinin əməyi ilə özlərini yaşada bilməkdən fəlan aciz olan insanları yaşatmaq güzəran sahibi olan hamı insanların borcudur. Bu borc noi-bəşər borcudur”.

Müəllif, bir müsəlman imkansızın qeyri-müsəlman şəxsdən ianə qəbul etməməsinə etirazını bildirsə də, “bir dilənçi qarnı ac ola-ola alınmasını rəva görə bilmədiyi ehsanı” rədd etdiyi üçün onun əqidəliliyini, milli heysiyyətliyi müsbət qiymətləndirir. Bu baxımdan məqalənin çox böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti var.

M.Şahtaxtının ilk dəfə araşdırıb üzə çıxardığımız “Yeni yol”dakı publisistikası onun jurnalistlik fəaliyyəti ilə maraqlanan gələcək tədqiqatçılar üçün qiymətli mənbə ola bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, tanınmış publisistlər dövrün ən oxunaqlı, xalq içərisində ən çox yayılan və sevilən “Yeni yol” qəzeti ilə əməkdaşlıq etməyə üstünlük vermişlər. Beləliklə, “Yeni yol” qəzeti milli publisistikanın inkişafında, təşəkkülündə əvəzsiz rol oynamışdır.



## NƏTİCƏ

On yeddi il ərzində (1922-1939) fasiləsiz nəşr olunan "Yeni yol" qəzetinin nəşri tarixinin öyrənilməsi təsdiq edir ki, bu mətbu orqanının yaranması tarixi zərurətdən doğmuşdur. Görkəmli jurnalist C.Məmmədquluzadənin Şərqi ilk satirik jurnalı haqqında məşhur "Molla Nəsrəddin"-i təbiət özü yaratdı, zamanə özü yaratdı" (68, s.69) kəlamını "Yeni yol" qəzetinə də şamil etmək olar. Latın qrafikası ilə çıxan ilk türk qəzeti kimi onun nəinki Azərbaycan milli mətbuat tarixində, bütün türkdilli mətbuatda özünəməxsus yeri var.

21 sentyabr 1922-ci ildə Yeni Türk Əlifba Komitəsinin orqanı kimi nəşrə başlayan "Yeni yol" qəzeti komitənin fəaliyyətinin barometri olmuşdur. "Yeni yol" Yeni Türk Əlifba Komitəsinin Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarındakı şöbələrindən tutmuş, türkdilli respublikalardakı bölmələrinin, eləcə də Ümumittifaq Yeni Türk Əlifba Komitəsinin fəaliyyətini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir.

"Yeni yol" qəzetinin əsas məramı yeni əlifbanı tətbiq və təbliğ etmək, bu əlifbanın xalq arasında geniş yayılmasına və mənimsənilməsinə xidmət etmək olmuşdur. Bu qəzeti latın əlifbasını öyrətmək üçün düşünülmüş ilk əvəzsiz vasitə, yeni əlifba ilə nəşr olunan ən geniş yayılmış, çoxtirajlı ana dili dərslisi də adlandırmaq olar.

Əlifba dəyişikliyi istiqamətində Yeni Türk Əlifba Komitəsinə bərabər çoxşaxəli fəaliyyət göstərən "Yeni yol" qəzeti XX yüzilliyin 20-30-cu illərindəki əlifba islahatı tarixini öyrənmək üçün zəngin tarixi faktlar, material verir. "Yeni yol" qəzetinin Azərbaycan dilinin formalaşması, inkişafı istiqamətində də mühüm xidmətləri olmuşdur.

"Yeni yol" qəzeti yeni əlifbanı öyrənənlər üçün əvəzolunmaz mütləq vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də yeni əlifbaçıların söz,



xitabət meydanına çevrilmişdir.

“Yeni yol” qəzeti dövrün ən çox tirajla nəşr olunan, oxunan və sevilən mətbuat orqanı kimi milli mətbuatın inkişafında misilsiz rol oynamışdır. “Yeni yol” qəzetinin Azərbaycan publisistikasında sənətkarlıq məsələlərinin həllində, milli publisistikamızın janr, dil və üslub, mövzu və ideya cəhətdən formalaşmasında özünəməxsus xidmətləri olmuşdur. Dövrün C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi, Ə.Nəzmi, B.Abbaszadə, M.Şahtaxtılı və digər məşhur jurnalistləri üçün geniş yaradıcılıq üfüqləri açmışdır. Eyni zamanda gənc jurnalistlərin yaradıcılıq inkişafında da mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, onlar üçün əsl sənətkarlıq məktəbi rolu oynamışdır.

Bütövlükdə “Yeni yol” qəzeti millilik, türkcülük ideyalarını qətiyyətlə yayan bir mətbu orqan olmuşdur. Qəzetin nəşrinin totalitar sovet rejimi tərəfindən dayandırılması, B.Çobanzadə, V.Xulufu, M.Mirbağırılı, H.K.Sanlı, H.Nəzərli, Q.Əfəndiyev kimi əməkdaşlarının məşum 37-ci il repressiyasının qurbanları olması fikrimizi bir daha təsdiqləyir.

“Yeni yol” qəzeti bugünkü mətbuat bolluğunda, çoxsaylı jurnalistlər ordusunun fəaliyyət göstərdiyi mətbuat azadlığı, söz, fikir plürializmi dövründə müasir jurnalistikamız üçün ümummilli ideyalar uğrunda mübarizə və yaradıcılıq məxəzi sayıla bilər.



## ƏDƏBİYYAT

1. Abbaszadə B.A. Seçilmiş şeirlər. Bakı, "Azərnəşr", 1964, 124 s.
2. Ağayev İ.M. Mübariz şair. // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 23 dekabr 1978, № 52(1823)
3. Axundlu Y.İ. Məmməd Səid Ordubadi (həyatı, dövrü, mühiti və yaradıcılığı). II nəşri Bakı, "Elm və təhsil", 2012, 384 s.
4. Axundov A.S., Əfəndiyev E. Işıqlı adamlar (Naxçıvanın görkəmli adamları haqqında). Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı", 2000, 480 s.
5. Axundov N.F. "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşri tarixi. Bakı, "Azərnəşr", 1959, 333 s.
6. Axundov N.F. Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920). Bakı, "Elm", 1965, 175 s.
7. Axundov N.F. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər) Bakı, AEA nəşriyyatı, 1968. 355 s.
8. Anar. Dünya bir pəncərədir. Bakı, "Gənclik", 1982, 536 s.
9. Aşırlı A. Azərbaycan mətbuat tarixi (1875-1920). Bakı, "Elm və təhsil", 2009. 296 səh.
10. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, II c., Bakı, AEA nəşriyyatı, 1960, 906 s.
11. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, III c. Bakı, AEA nəşriyyatı, 1957, 563 s.
12. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin "Azərbaycanda milli mətbuatın yaradılmasının 125 illiyi haqqında" 27 mart 2000-ci il tarixli fərmanı. // "Respublika" qəzeti, 28 mart 2000, № 067(805).
13. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 12 yanvar 2004-cü il tarixli



- sərəncamı. // "Azərbaycan" qəzeti, 13 yanvar 2004, № 9(3624)
14. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan milli mətbuatının 130 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" 20 iyun 2005-ci il tarixli sərəncamı // "Azərbaycan" qəzeti, 21 iyun 2005, № 140 (4059)
15. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Molla Nəsrəddin" jurnalının 100 illik yubileyi haqqında" 23 yanvar 2006-cı il tarixli sərəncamı. // "Respublika" qəzeti, 24 yanvar 2006-cı il, № 014.
16. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan milli mətbuatının 135 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" 10 iyun 2010-cu il tarixli sərəncamı.// "Azərbaycan" qəzeti, 11 iyun 2010-cu il, № 125(5526)
17. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan milli mətbuatının 140 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" 2 iyun 2015-ci il tarixli sərəncamı. // "Azərbaycan" qəzeti, 3 iyun 2015-ci il, № 117(6971)
18. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. I-X cildlər. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1976-1987.
19. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Maarif", 1988, 543 s.
20. Azərbaycan sovet yazıçıları (ədəbi sorğu kitabı) / Müəllif-tərtibçi T.Əhmədov. Bakı, "Yazıçı", 1987, 704 s.
21. Azərbaycan tarixi: 3 cildə, III c., Bakı, "Elm", 1973. 548 s.
22. Bilalqızı Z. Mollanəsrəddinçi şairlərin maraqlı, oxunaqlı bir nümayəndəsi Bayraməli Abbaszadənin satirik şeirləri // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, № 1, 2004-cü il. s. 51-63
23. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü: I



- hissə. Bakı, "Elm", 1978, 236 s.
24. Cəfərli İ.Z. "Molla Nəsrəddin"də jurnalistika sənətkarlığı məsələləri. Naxçıvan, "Qeyrət", 2005, 65 s.
  25. Cəlil Məmmədquluzadə. Bibliografiya / Tərtib edən F.Bayramov. Bakı, "Azərnəşr", 1966, 267 s.
  26. Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası. Bakı, "Şərq-Qərb", 2008, 320 s.
  27. Cəlil Məmmədquluzadə: məqalələr, xatirələr. Bakı, Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, 1967, 460 s.
  28. Cəlil Məmmədquluzadə: taleyi və sənəti. Tərtib edən Əməkdar elm xadimi, akademik İsa Həbibbəyli. Bakı, "Elm və təhsil", 2010, 196 s.
  29. Çəmənzəminli Y.V. Ədəbi dövrün başçısı. // "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 30 yanvar 1934, № 3.
  30. Əbdürrəhmanova C.Ə. Qəzet satirasının əsasları. Bakı, Bakı Universiteti, 1991, 244 s.
  31. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti / Tərtib edən Ə.Mirəhmədov. Bakı, "Maarif", 1978, 200 s.
  32. Əhmədov B. B. "Molla Nəsrəddin" niyə bağlandı. // "Ədəbiyyat qəzeti", 1 fevral 1991-ci il, № 5.
  33. Əhmədov T.Ə. XX əsr Azərbaycan yazıçıları. Ensiklopedik məlumat kitabı. / Təkmilləşdirilmiş üçüncü nəşri. Bakı, "Nurlar", 2004, 984 s.
  34. Əli Nazim. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıçı", 1979, 374 s.
  35. Əli Nəzmi. Seçilmiş əsərləri. / Tərtibçi F.Hüseynov. Bakı, "Yazıçı", 1979, 362 s.
  36. Əliyev A.A. Mirzə Cəlil və Azərbaycan mətbuatı. Bakı, "Elm", 2005, 280 s.
  37. Əliyev H. Ə. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, "Təhsil", 2002, 580 s.
  38. Əliyev H. Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. On üçüncü kitab. (Oktyabr, 1997- dekabr 1997. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər,



- fərmanlar). Bakı, Azərnəşr, 2004, 250 s.
39. Əliyev R. N. Cəlil Məmmədquluzadə və Sovet hakimiyyəti. // "Açıq söz" qəzeti, 9 dekabr 1994, № 40.
40. Famil Mehdi. Bədii publisistika. Bakı, "Maarif", 1982. 294 s.
41. Hacıyev T. İ. "Molla Nəsrəddin" in dili və üslubu. Bakı, "Yazıçı", 1983, 269 s.
42. Heydər Əliyev. Ədəbiyyatımızın yüksək borcu və amalı. Nitqlər, məruzələr, çıxışlar / Tərtib edən V. Quliyev. Bakı, "Ozan", 1999, 496 s.
43. Həbibbəyli İ. Ə. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, Azərbaycan Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi tədris-metodika kabinetinin nəşri, 1985, 58 s.
44. Həbibbəyli İ. Ə. Ədəbi yüksəliş. Bakı, "Bilik", 1985, 63 s.
45. Həbibbəyli İ. Ə. Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığının əsas tarixlərinin avtobioqrafik göstərici. Bakı, ADU, 1986, 8 s.
46. Həbibbəyli İ. Ə. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı, "İşıq", 1987, 189 s.
47. Həbibbəyli İ. Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan, "Əcəmi", 2009, 424 s.
48. Həbibbəyli İ. Ə. Cəlil Məmmədquluzadəyə dönüş məqamı. Cəlil Məmmədquluzadənin "Seçilmiş əsərləri" nə ön söz. / Tərtib edən, müqəddimə və izahların müəllifi İ. Həbibbəyli. Bakı, ÇINAR-ÇAP, 2003, s. 3-9
49. Həbibbəyli İ. Ə. XX əsr Azərbaycan yazıçıları. Bakı, Nurlan, 2004, 103 s.
50. Həbibbəyli İ. Ə. Böyük ədəbiyyat nəhəngi Məmməd Səid Ordubadi. Bakı, "Elm və təhsil", 2012. 92 s.
51. Hüseynov Ə. M. Sənət yangısı. Monoqrafiya və məqalələr. Bakı, "Yazıçı", 1979, 453 s.
52. Hüseynov F. C. Əli Nəzmi. Bakı, "Gənclik", 1970, 203 s.



53. Hüseynov F.C. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər. Bakı, "Gənçlik", 1977, 184 s.
54. Hüseynov F.C. Satirik gülüşün qüdrəti. Bakı, "Yazıçı", 1982, 204 s.
55. Hüseynov F.C. Molla Nəsrəddin və molla-nəsrəddinçilər. Bakı, "Yazıçı", 1986, 279 s.
56. İbrahimov M. Ə. Böyük demokrat (Molla Nəsrədin). Bakı, Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, 1957, 160 s.
57. İsxanlı İ. A. Azərbaycanda latın əlifbasına keçid və Fərhad Ağazadə. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2011, 172 səh.
58. Qasimov C. Məhbus tərcümeyi-halı. Bakı, Səda, 2003, 180 s.
59. Məftun Ə. Məmməd Səid Ordubadi. Bakı, "Yazıçı", 1987, 135 s.
60. Məhəmmədəğa Şahtaxtılı. Taleyi və sənəti (məqalələr). Tərtib edən AMEA-nın həqiqi üzvü İ. Həbibbəyli. Bakı, "Nurlan", 2008. 166 s.
61. Məhəmmədzadə M. Azərbaycan türk mətbuatı. (çapa hazırlayan, ön sözün və qeydlərin müəllifi A. Bayramoğlu). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004. 230 s.
62. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c. / Tərtib edən T. Fərzəliyev. Bakı, ÇINAR-ÇAP, 2003, 360 s.
63. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 6 cildə, V c. / Tərtib edənlər Ə. Mirəhmədov, T. Həsənzadə. Bakı, "Azərnəşr", 1985, 316 s.
64. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 6 cildə: VI c. / Tərtib edənlər Ə. Mirəhmədov, T. Həsənzadə. Bakı, "Azərnəşr", 1985, 312 s.
65. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə, I c., / Tərtib edən və izahların müəllifi İ. Həbibbəyli. Bakı, "Öndər",



- 2004, 664 s.
66. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə, II c., / Tərtib edəni və izahların müəllifi İ.Həbibbəyli. Bakı, "Öndər", 2004, 584 s.
67. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə, III c., / Tərtib edəni və izahların müəllifi İ.Həbibbəyli. Bakı, "Öndər", 2004, 480 s.
68. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə. IV c., / Tərtib edəni və izahların müəllifi İ.Həbibbəyli. Bakı, "Öndər", 2004, 472 s.
69. Məmmədli C. Ə. Jurnalistikaya giriş. Bakı, BDU nəşri, 2001, 385 s.
70. Məmmədli C. Ə. Müasir jurnalistika. Bakı, BDU nəşri, 2003. 435 s.
71. Məmmədli Q. M. Molla Nəsrəddin (sənamə). / Tərtib edəni və ön sözün müəllifi Əməkdar elm xadimi, akademik İsa Həbibbəyli. Naxçıvan, "Əcəmi", 2009, 518 s.
72. Məmmədli Q. M. İmzalar. Bakı, "Azərnəşr", 1977, 120 s.
73. Məmmədli Q. M. Sizə kim lazımdır (biobibliografik məlumat). Bakı, "Maarif", 1990, 192 s.
74. Məmmədov A. M. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında azərbaycançılıq. Bakı, "Elm", 2003, 190 s.
75. Məmmədov K. D. XX əsr Azərbaycan gülüşü. Bakı, "Yazıçı", 1988, 310 s.
76. Məmmədov V.H. "Əkinçi" qəzeti. Bakı, "Azərnəşr", 1976, 80 s.
77. Məmməd Səid Ordubadi. Fotolar və sənədlər. / Tərtib edəni və mətnin müəllifi T.Rüstəmov. Bakı, "İşıq", 1972, 80 s.
78. Mirəhmədov Ə. M. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, "Yazıçı", 1980, 430 s.
79. Mirəhmədov Ə.M. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik



- lüğət. Bakı, Azərbaycan ensiklopediyası NPB, 1998, 239 s.
80. Molla Nəsrəddin [Mətn]: 10 cildə (1906-1931) 1906-1907 /tərt. ed. T. Həsənzadə; cildin red. və ön sözün müə. Ə.Mirəhmədov; cildin bədii tərt. F.Fərəcov; AMEA, Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tu. I cild. Bakı, "Azərnəşr", 1996. 712 s.
81. Molla Nəsrəddin [Mətn]: 10 cildə (1906-1931) 1908-1909 /transliterasiya və tərt. ed. T. Həsənzadə; red. Ə. Mirəhmədov; cildin bədii tərt. F.Fərəcov. II cild. Bakı, "Azərnəşr", 2002, 720 s.
82. Molla Nəsrəddin [Mətn]: 10 cildə /1909-cu ilin saylarının transliterasiya ed. və çapa haz. T.Həsənzadə; 1910-cu ilin saylarının transliterasiya ed. və çapa haz. E. Qasimova; ön sözün müə. İ.Həbibbəyli; red. T.Kərimli; nəşir. Q.İsmayıloğlu. III cild. Bakı, Çinar-Çap, 2005, 700 s.
83. "Molla Nəsrəddin" jurnalı. 8 cildə. IV c. 1911-ci ilin saylarını translitterasiya edən və çapa hazırlayanı Ə. Hüseynov, 1912-1913-cü illərin saylarını translitterasiya edən və çapa hazırlayanı T.Həsənzadə. Bakı, "Çinar-çap", 2008, 884 s.
84. "Molla Nəsrəddin" jurnalı. 8 cildə. V c. 1917, 1921, 1922, 1924-cü illərin saylarını translitterasiya edən və çapa hazırlayanı E.Qasimova Bakı, "Çinar-çap", 2009, 892 s.
85. Mollanəsrəddinçi şairlər / Tərtibçilər A. Zamanov, K. Əliyev. Bakı, "Yazıçı", 1986, 512 s.
86. Naxçıvan ensiklopediyası: 2 cildə, I c., Naxçıvan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi, 2005, 380 s.
87. Naxçıvan ensiklopediyası: 2 cildə. II c., Naxçıvan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan



Bsölməsi, 2005, 380 s.

88. Ordubadi M. S. Əsərləri: 8 cildə, I c., / Tərtib edəni F.Vəzirova. Bakı, Azərnəşr, 1964, 447 s.

89. Paşayev A. "Molla Nəsrəddinin" in dostları və düşmənləri. Bakı, "Çaşıoğlu", 2010, 148 s.

90. Prezident Heydər Əliyevin jurnalistika dərsi. Bakı, "Səhər" qəzetinin nəşri, 2001, 151 s.

91. Rüstəmli A.H. Mollanəsrəddinçi şair B. Abbaszadənin həyatı və yaradıcılığı. Bakı, "Sabah", 1994, 132 s.

92. Rüstəmli A.H. Bayraməli Abbaszadə: mühiti və mücadiləsi. Bakı, "Ozan", 2014, 224 səh.

93. Rüstəmov A. R. Jurnalistika. Bakı, Bakı Universiteti, 2005, 307 s

94. Seyidov Y.M. Yazıçı və dil (XIX-XX əsrlər). Bakı, "Yazıçı", 1979, 288 s.

95. Sultan M. "Mollanəsrəddinçilər "Yeni yol" da. Naxçıvan, "Qeyrət", 2006, 224 s.

96. Şahtaxlı M. S. Seçilmiş əsərləri (Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi İ.Həbibbəyli). Bakı, "Çaşıoğlu", 2006, 432 s.

97. Şahverdiyev A. Azərbaycan mətbuat tarixi. Bakı, "Təhsil", 2006, 252 s.

98. Tağıyev R. H. Məmməd Səid Ordubadi (1872-1972) Biblioqrafiya. Bakı, "Gənclik", 1975, 140 s.

99. Şərif Ə. "Molla Nəsrəddin necə yarandı" Naxçıvan, Əcəmi, 2009, 384 s.

100. Yeni əlifba və "Yeni yol" qəzetinin 10 illiyi. (müəlliflər kollektivi). Bakı, "Azərnəşr", 1932, 32 s.

101. "Yeni yol" qəzeti. 21 sentyabr 1922 -28 fevral 1939, № 1 - 39 (4447)

102. Zamanov A. F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "ÇİNAR-ÇAP", 2003. 316 s.



### **Türk dilində**

103. Bilal Şimşir. Türk yazı devrimi. Türkiyə, Ankara, Türk Tarix Qurumunun nəşri, 1992, 486 s.
104. Bilal Şimşir. Azərbaycanda türk alfabesi tarixçə. Ankara, Türk Tarix Qurumunun nəşri, 1991, 31 s.
105. Betül Aslan. Azərbaycanda latın alfabəsinə keçiş sürecinde "Yeni yol" qəzetesi. Ərzurum, Ərzurum Atatürk Ünivesiteti, 2004, 191 s.
106. Habibbeyli İ. E. XX əsrin başlarında yaşayan Azərbaycan yazıçılarının bioqrafiləri. Türkiyə: Ərzurum Atatürk Universitetinin nəşri, 1992, 78 s.
107. Habibbeyli İ. E. Seçkin Azərbaycan yazarı Cəli! Məmmədquluzadə. Ərzurum, 1994, 27 s.

### **Arxiv materialları**

108. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Respublika Əlyazmalar İnstitutunun fondu: A - 6, Q - 1 (39), saxlama vahidi 253
109. Azərbaycan Respublikası MDTA: f.379, siy. 40, iş 26, vv. 2
110. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi: f. 103, siy 1, sax.vah. 10
111. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi: f. 103, siy.1, sax.vah. 35
112. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi: f.103, siy.1, sax.vah. 54

### **İnternet saytları**

113. [www.anl.az](http://www.anl.az)
114. [www.elibrary.az](http://www.elibrary.az)
115. [www.kitab.az](http://www.kitab.az)
116. [www.kitabxana.net](http://www.kitabxana.net)



## MÜNDƏRİCAT

|                                                                                          |    |
|------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Giriş.....                                                                               | 3  |
| “Yeni yol” qəzetinin nəşri tarixi və inkişaf mərhələləri.....                            | 8  |
| “Yeni yol” qəzetinin ideya istiqaməti, məqsəd və vəzifələri.....                         | 18 |
| “Yeni yol” qəzetinin ilk baş redaktoru.....                                              | 33 |
| Görkəmli satirik publisistlərin yaradıcılığı “Yeni yol”<br>qəzeti səhifələrində.....     | 41 |
| a) Cəlil Məmmədquluzadə.....                                                             | 41 |
| b) Məmməd Səid Ordubadi.....                                                             | 58 |
| c) Əli Nəzmi .....                                                                       | 67 |
| ç) Bayraməli Abbaszadə .....                                                             | 72 |
| Görkəmli dilçi alimlərin elmi-pedaqoji görüşləri<br>“Yeni yol” qəzeti səhifələrində..... | 77 |
| a) Fərhad Ağazadə.....                                                                   | 77 |
| b) Məhəmməd ağa Şahtaxtılı.....                                                          | 86 |
| Nəticə.....                                                                              | 89 |
| Ədəbiyyat.....                                                                           | 91 |

*“Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:*  
*Professor Nadir Məmmədli*

**Kompüter dizayneri:**  
**Texniki redaktor:**

**Zahid Məmmədov**  
**Tünzalə Tağıyeva**

Çapa imzalanmış 15.09.2015  
Şərti çap vərəqi 6, 25. Sifariş № 47  
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 1000

*Kitab “Elm və Təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya,  
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.*

*E-mail: [nurlan1959@gmail.com](mailto:nurlan1959@gmail.com)*

*Tel: 497-16-32; 050-311-41-89*

*Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.*